

**ALİYA İZZETBEGOVİÇ VE
DÜŞÜNCE DÜNYASI**

Musab AKÇAY

**Yüksek Lisans Tezi
Felsefe Anabilim Dalı
Yrd. Doç. Dr. Zafer YILMAZ
2016
Her Hakkı Saklıdır**

**T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE ANABİLİM DALI**

Musab AKÇAY

ALİYA İZZETBEGOVİÇ VE DÜŞÜNCE DÜNYASI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**TEZ YÖNETİCİSİ
Yrd. Doç. Dr. Zafer YILMAZ**

ERZURUM – 2016

T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ

TEZ BEYAN FORMU

15./08/2016

SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

BİLDİRİM

Atatürk Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliğine göre hazırlamış olduğum " Doğu ve Batı Düşüncesinde Aliya İzzetbegoviç" adlı tezin/raporun tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin/raporumun kağıt ve elektronik kopyalarının Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım:

Lisansüstü Eğitim-Öğretim yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca gereğinin yapılmasını arz ederim.

- ☒ Tezimin/Raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.
- ☐ Tezim/Raporum sadece Atatürk Üniversitesi yerleşkelerinden erişime açılabilir.
- ☐ Tezimin/Raporumun yıl süreyle erişime açılmasını istemiyorum. Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin/raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.

15.08.2016

Musab AKÇAY

T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEZ KABUL TUTANAĞI

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Yrd. Doç. Dr. Zafer YILMAZ danışmanlığında, Musab AKÇAY tarafından hazırlanan bu çalışma 15 / 08 / 2016 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından. Felsefe Anabilim Dalı'nda Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan : Doç. Dr. Ali UTKU

Jüri Üyesi : Yrd. Doç. Dr. Zafer YILMAZ

Jüri Üyesi : Yrd. Doç. Dr. Hüseyin AYDOĞDU

İmza:
İmza:
İmza:

Yukarıdaki imzalar adı geçen öğretim üyelerine aittir. / /

Prof. Dr. Mustafa YILDIRIM
Enstitü Müdürü

F-85/00/22.02.2012

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	III
ABSTRACT	IV
KISALTMALAR DİZİNİ	V
ÖNSÖZ.....	VI
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

ALİYA İZZETBEGOVİÇ: DÜŞÜNCEYLE YOĞRULAN BİR HAYAT

1.1. BOSNA HERSEK’İN TARİHİ	19
1.2. ALİYA İZZETBEGOVİÇ’İN HAYATI.....	21
1.2.1. Genç Müslümanlarla Tanışması	23
1.2.2. Özgürlük Kaybı	24
1.2.3. Siyasette Aliya.....	29
1.2.4. Savaş Geliyor	31
1.2.5. Avrupa’nın Ortasında Soykırım	34
1.2.6. Haksız Bir Savaşın Ardından Haksız Bir Barış.....	37
1.2.7. Gerçek Bir Lider Son Yolculuğuna Çıkıyor.....	39
1.2.8. Teori-Pratik-Ahlak ve İzzetbegović	39

İKİNCİ BÖLÜM

ALİYA İZZETBEGOVİÇ’İN DÜŞÜNCE DÜNYASI

2.1. MADDE VE RUH İKİLEMİ	45
2.1.1. Tekamül ve Yaratma	45
2.1.2. Kültür ve Uygarlık.....	53
2.1.3. Sanat ve Sosyoloji	57
2.1.4. Ahlak	60
2.1.5. Kültür ve Tarih	69
2.1.6. Dram ve Ütopya	70
2.1.7. Tek Taraflı Bir Bakışın Yetersizliği	75
2.2. KURTULUŞ NEREDE?	78
2.2.1. Musa-İsa-Muhammed	79

2.2.2. Düalizm ve İslam.....	81
SONUÇ.....	86
KAYNAKÇA	89
ÖZGEÇMİŞ.....	96

ÖZET

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ALİYA İZZETBEGOVİÇ VE DÜŞÜNCE DÜNYASI

Musab AKÇAY

Tez Danışmanı: Yrd. Doç. Dr. Zafer YILMAZ

2016, Sayfa: 96

Jüri: Yrd. Doç. Dr. Zafer YILMAZ

Doç. Dr. Ali UTKU

Yrd. Doç. Dr. Hüseyin AYDOĞDU

Bu çalışmada bilgeliğiyle kavramış olduğu Batı ve Doğu düşüncesinin yanlışlarını gözler önüne seren, kral vasfı ile zor zamanlarda yürütmüş olduğu komutanlık ve başkanlık görevini layıkıyla yerine getiren, savunduğu düşünceler ile yaşamış olduğu hayatı arasında bir bütünlük oluşturan ve Müslüman dünyasında Bilge Kral olarak tanınan İzzetbegoviç'in düşünce dünyası gösterilmeye çalışılmıştır. İçerisinde yaşamış olduğu coğrafya ve inanmış olduğu kültür sayesinde hem doğu hem de batı düşüncesine hakim olan Aliya İzzetbegoviç, bu birikimi kendi bilge kişiliğiyle birleştirerek insanlığın yüzyıllarca arayış içerisinde farklı çözüm önerileri sunduğu mutluluğu, düalist bakış açısı içerisinde bulmuş ve bu bakışı İslam kabulü üzerinde somutlaştırmıştır.

Anahtar Kelimeler: Aliya İzzetbegoviç

ABSTRACT

MASTER’S THESIS

ALIJA IZZETBEGOVIĆ AND THOUGHT THE WORLD

Musab AKÇAY

Advisor: Assist. Prof. Dr. Zafer YILMAZ

2016, Page: 96

Jury: Assist. Prof. Dr. Zafer YILMAZ

Assoc. Prof. Dr. Ali UTKU

Assist. Prof. Dr. Hüseyin AYDOĞDU

In this study, the thoughts of Alija Izzetbegović, who is known as “Genius King” in the muslim World, who shows the wrongs of the thoughts of east and West which he grasped by his wisdom, who adequately attended his duties in difficult times as being a commander and a president by the help of his being a “king”, who lived his entire life in accordance with his ideas his tried to be shown. Alija Izzetbegović who knows both east and west thought very well thanks to the neighbourhood and culture in which he lived found out the happiness which people introduced many different solutions to have in a dualist point of view by joining his experience with his wisdom personality. He embodied this view on his acceptance of İslam.

Keywords : Alija Izzetbegović

KISALTMALAR DİZİNİ

BM	: Birleşmiş Milletler
çev.	: Çeviren
HDZ	: Hırvat Demokrat Birliği
NATO	: Kuzey Atlantik Paktı
SDA	: Demokratik Eylem Partisi
SDS	: Sırp Demokrat Partisi
UNPROFOR	: Birleşmiş Milletler Koruma Gücü
vb.	: ve benzeri
s.	: Sayfa

ÖNSÖZ

Günden güne gelişmekte olan ve buna paralel bir şekilde refah düzeyi artan insanın, mutlu olması gerekirken mutsuzluğunun her geçen gün artması önemli bir güncel problemdir. İzzetbegoviç, düşünce dünyasında bu problem üzerine durarak, insanın ulaşmak için peşinden koştuğu mutluluğu, yaşadığı dönemin felsefi ruhuna uygun bir şekilde düalist yapı içerisinde görmüş ve bu uğurda var olan felsefi yapıların tek taraflı bakışlarının yanlışlığı üzerinde durarak, kendi özgün felsefesini oluşturmuştur. Fakat düşünce dünyasının önemi, büyük başarılar sağladığı siyasi kişiliğinin gölgesinde kalmış, özellikle ülkemizde olmak üzere gereken ilgiden uzak kalmıştır. Bu üzücü durum karşısında, İzzetbegoviç'in doğu ve batı düşüncesini bir bütün olarak kapsayan felsefesini elimizden geldiği kadar açıklayarak, gereken ilginin uyanmasında küçükte olsa bir katkı sağlayacağı düşüncesindeyiz.

Bu yönde çalışmamızın ilk bölümünde, 20.yüzyılda Avrupa'nın ortasında vermiş olduğu mücadele ve geleceğe ışık tutan fikirleriyle hem Doğu'ya hem de Batı'ya karşı dimdik ayakta duran İzzetbegoviç'in, düşünce dünyasını daha iyi kavrayabilmek için, yaşamış olduğu dönemi, siyasi ve kültürel şartlarla birlikte ele aldık. Çalışmamızın ikinci bölümünde, özellikle “*Doğu Batı Arasında İslam*” ve “*Özgürlüğe Kaçışım*” adlı eserleri ağırlıklı olmak üzere, İzzetbegoviç'in düşünce dünyasını açıklamaya gayret ettik. Sonuç kısmında ise, İzzetbegoviç'in düşünce dünyasının genel bir değerlendirmesini yaptık.

Çalışmamız sürecinde yardımlarını benden esirgemeyen danışman hocam Yrd. Doç. Dr. Zafer YILMAZ'a, ayrıca bu çalışmayı yapacak seviyeye gelmemde ders vermelerinin yanında, ihtiyaç duyduğumda yardımlarını benden esirgemeyen özellikle Doç. Dr. Abamüslüm AKDEMİR, Doç. Dr. Ali UTKU ve Yrd. Doç. Dr. Hüseyin AYDOĞDU hocalarım başta olmak üzere, tüm hocalarıma teşekkürlerimi bir borç bilirim. Yine çalışmamızın düzenlenmesinde yardımlarını esirgemeyen değerli ablam Zeynep Akçay ve dostlarım Halil İbrahim Keklik, Mustafa Ali Sağman ve İsmail Açıkgoz'e teşekkürlerimi sunarım.

GİRİŞ

Felsefe tarihi boyunca, sürekli farklı tanımlar ileri sürülerek, aynı gerçeğin peşinde farklı yollardan yürünmüş, bu uğurda birçok başarı elde edilmiş; ama aranan insan mutluluğuna ulaşılamamıştır. Burada biz felsefe uğraşısının herkes tarafından kabul gören bir tanımını sizlere verememekle birlikte nasıl bir şeyin peşinde olduğumuzu anlamamız için felsefenin, insan mutluluğu peşinde koşan her türlü sistematik insan düşüncesi olduğunu belirtmekte fayda görüyoruz. Felsefe sürekli üzerine yazarak gelişmiş ve bugün halen daha yazarak gelişen hatta gelecekte de bu şekilde devam edecek olan çok geniş alana sahip olmakla birlikte, daha da genişleyecek olan bir bilgidir. Bugün felsefe tarihi üzerine çalışan birçok insan, felsefe tarihinin Yunan düşüncesi öncesi varlığını kabul etmekle birlikte öneminin üzerine durmamış hatta gereksiz görmüştür. Düşünce tarihi incelendiğinde, Yunan düşüncesinden öncede birçok önemli hatta gelecek felsefenin yapı taşını oluşturan düşüncelerin ortaya çıktığı görülür. Bugün birçok insanın, bu düşünce sistemlerine değer vermemesinin ve felsefeyi Yunan düşünce dünyası ile başlatmasının sebepleri arasında gösterilebilecek en önemli noktalardan birisi Yunan düşünce dünyasının bu düşünceleri sistemli bir şekilde yazıya dökmesidir. Bu sayede Yunan düşüncesi günümüze gelebilme şansını bulmuş ve önemini bize göstermiştir (Cevizci, 2011: 26-27). Fakat Yunan düşüncesinin bu başarısının alt yapısı kendiliğinden var olmamıştır, daha önceki önemsiz görülen birçok felsefi uğraş, bu felsefenin böyle büyük yol kat etmesinde önemli rol oynamıştır.

Düşünce tarihi, sürekli materyalizm ve din çatışması içerisinde gelişim göstererek¹ bugünkü durumuna gelmiştir. Bu yönde tarihi daha iyi kavrayabilmek için öncelikle bu kavramlar hakkında genel bir bilgiye sahip olmalı ve sonrasında tarih içerisindeki etkilerine değinmeliyiz. İlk olarak materyalizm üzerine konuşmamız gerekirse, önde gelen materyalistlerden Engels'e göre: "Materyalist doğa görüşü, doğanın olduğu gibi yani yabancı bir şey eklemekten, yalın haliyle kavranmasından başka bir şey değildir." (Aktaran: Politzer, 2013: 12) Fizikçi Richard Feynman'ın kitabına yazdığı "Bilim tarihini tek önemli bir cümleye indirgememiz gerekse, o cümle "Her şey atomlardan yapılmıştır" olurdu. Onlar her yerdedir ve her şeyi onlar oluşturur.

¹ Düşünce tarihini, din ve materyalizm çerçevesinde ele almamızın sebebi, İzzetbegoviç'in düşünce yapısına böyle daha iyi hakim olunabileceğine olan inancımızdır.

Etrafınıza bir bakın. Gördüklerinizin hepsi atomlardan oluşuyor. Yalnızca duvarlar, masalar, kanepeler gibi somut şeyler değil, aradaki hava da atomlardan ibaret. Ve sizin hiç idrak edemeyeceğiniz kadar çok sayıdadır.” (Aktaran: Byrson, 2005: 119) sözleri bu bakış açısının dünyaya bakışını bize açıkça göstermektedir.

Bu düşünceye sahip kişiler insanı mükemmel bir makina haline getirerek, onun oluşumunu biyolojik süreçlere indirgemektedir. Düşünce tarihinde sistemli bir şekilde materyalist bakış açısına ilk rastladığımız düşünür Demokritos’tur. Materyalist görüş özellikle bilimin etkili olduğu dönemlerde ön plana çıkmış ise de diğer dönemlerde insan maneviyata yani dine ağırlık vermiştir. Bu bakış açısına sahip olan kişilere göre; her felsefe, çağının tanrıbilimiyle duruma göre az veya çok şiddetli, az veya çok gizli, kaçınılmaz bir savaş vermek zorunda kalmaktadır. Bu durum karşısında materyalist felsefe savunucuları Demokritos’un düşüncelerine saplı kalmamış, dini görüş karşısında zafer kazanmak için bu çerçevede Bacon, Hobbes gibi filozofların yeni bakış açılarıyla savunularını günden güne geliştirmişlerdir (Lange,1998: 28-51).

Materyalist görüşün karşısında dini bakış açısına sahip kişiler yer almakta ve esas varlık olarak ruhu görmektedirler. Bu görüşe sahip kişiler, hareket noktası olarak insanı ele alırlar ve insanın ruhunda yaşamaya değer veren yeni bir mana bulurlar. Onlar için din, tabiatın nedensellik bakımından izahını değil, insan tecrübesinin tümüyle farklı bir sahasını yorumlamayı hedeflemektedir (İkbal, 2014: 58). Bu kişiler, dünyanın yaratılışını üstün bir Tanrı’ya bağlamakta ve bu hayatın devamında (ölümden sonra) asıl ezeli hayatın var olduğunu; bu yüzden asıl olanın bu dünyada değil, diğer yaşamda olduğunu savunarak; o yaşam için mücadele etmişler ve bu uğurda maddi dünyadan el-etek çekmeye çalışmışlardır.

Düşüncenin tarihini ele aldığımızda önümüze çıkan tabloda, sürekli bu iki zıt kutbun birbiri ardına hakim olduklarını görmekteyiz. Fakat bu hakimiyetler hiçbir zaman diğer kutbu tam olarak ortadan kaldıramamakla birlikte küllerinden doğmasına da engel olamamıştır. Önümüze çıkan tabloda İlkçağ Felsefesi içerisinde farklı coğrafyalarda, din ve materyalizmin etkisiyle farklı felsefesi yaklaşımların ortaya çıktığını görmekteyiz. Bu farklılıklar ise genellikle coğrafi olarak din ve materyalizm çerçevesinde farklı inanışlarla birlikte var olmuştur. Dönemin önemli görülebilecek felsefi etkinliklerinden biri M.Ö. 1500’lere kadar uzanan Hint Felsefesidir. Bu

coğrafyada felsefe genel itibariyle yaşam şekliyle alakalı olmuştur. Dönem içerisinde doğa; insan gibi yaşayan, konuşan, acı çeken bir varlığa sahip olduğu için bu yönde birçok Tanrı oluşturularak, bunlara yakarılar başlamış; ileride birçok düşünürde kurtuluş yolu olarak karşımıza çıkan “inzivaya çekilme” daha bu dönemde Brahman-Atman ikilemi ve genedogum kabulüyle birlikte karşımıza çıkmıştır. Coğrafya içerisinde ilerleyen yıllarda inanışta ortaya çıkan değişimler beraberinde düşünce üzerinde de önemli değişimleri getirmiştir. Bu değişimler içerisinde bizim çalışmamızın daha iyi anlaşılması açısından önemli görülebilecek bir değişim, Çarvakalar ve Caynacılık inançlarıdır. Materyalist felsefe geleneği sistemli olarak Atomcu Okul ile başlasa da bu felsefenin kökleri Thales’e oradan Hint düşüncesindeki dharma anlayışına kadar ulaşır. Çarvakalar, tüm dinlere karşı çıkarak, tüm varoluşu ve düşünceyi maddeye dayandırmış, bu yönde her tür ahlakı yok sayarak yaşamın tadını çıkarma peşinde olmuşlardır. Caynacılık ise çok katı ahlak kuralları içerisinde bir yaşam ve düşünce kabulüne dayanmıştır. Böylelikle bu düşünce yapısı Çarvakalar’la aynı dönem içerisinde zıt bir yönde, katı din ve ahlak kuralları çerçevesinde bir felsefi eğilim göstermiştir (Störig, 2000: 1-59).

İlkçağ Felsefesinin önemli bir diğer düşünce etkinliği yine M.Ö. 1500’lü yıllara kadar uzanan Çin Felsefesidir. Bu felsefenin bütününde hakim fikir, evrenin ve insanın uyum içerisinde olduğudur. Bu doğrultuda Hint düşüncesine zıt bir şekilde tutumunu bu dünyaya yönelik yapmış ve toplum yaşamına yönelerek, genel itibariyle siyaset felsefesi niteliğinde bir felsefi uğraş haline gelmiştir. Çin Felsefesinin en önemli özelliği insana ve bu uğurda günlük yaşama yönelik olmasıdır. Böylece erdem peşinde birçok öğüdün yer aldığı bu düşünce sisteminde, ahlaka ayrı bir önem verilerek; insan tek başına bir varlık olarak ele alınmamış, aile ve toplum ilişkilerindeki önemi göz önünde tutulmuştur (Störig, 2000: 135). Hint Felsefesinden farklı olarak insanın erdemini, dünyaya sırt çevirerek inzivaya çekilmekte değil, insanları ve dünyayı tanıyarak her zaman orta yolda durmakta bulmuşlardır. Yine daha önce Hint Felsefesinde karşılaştığımız gibi bu coğrafyada da aynı dönem içerisinde zıt kabullü düşünceler birlikte varlık kazanarak düşüncenin ilerlemesine katkı sağlamışlardır. Bunun en güzel örneği Konfüçyüsçülük ile aynı dönemde yer alan Taoculuk akımıdır. Taoculuk, yaratılış konusu üzerine durarak, Konfüçyüsçülük’ün erdemine karşı ters bir istikamette metafizik konulara yönelmiştir.

M.Ö. 6. Yüzyılda ticaretin canlanması ile Hint ve Çin Felsefesinde görülen yeni fikirlerdeki artış diğer bölgelerde de gerçekleşmiştir. Bu bölgelerden en dikkat çeken kıyı kenti olan Yunanistan ve Atina Felsefeleridir. Bu felsefeler, düşünce dünyasına İlkçağ içerisinde gördüğümüz diğer felsefelere oranla daha fazla ve kalıcı etkide bulunmuşlardır. Bunun sebebi olarak ise, gemilerle gelen insanlardan kazanılan yeni bilgilerin, kendi kültürlerine yabancılaşmadan kullanılması ve daha önceki felsefelerde asıl etkide bulunan geleneğin, felsefenin şeklini oluşturmaması gösterilebilir. Bu iki sebep Yunan dünyasında felsefenin gelişmesi için elverişli bir ortam yaratmış ve düşünce tarihinin yönünü çizmiştir.

Yunan ve devamı niteliğindeki Roma Felsefesi M.Ö. 6. yüzyıldan itibaren M.S. 6. yüzyıla kadar etkinliğini devam ettirmiştir. Bu felsefede, doğa düzen içerisinde görülmüş ve tüm öğretiler, özellikle ahlak öğretisi bu temel üzerine kurulmuştur (Ferry, 2013: 25). Yunanlılar Mısır'dan mimariyi, Babil'den matematik ve astronomiyi, yine Hindistan'dan birtakım dini düşünceleri almış ve bunlar üzerine felsefelerini oluşturmuşlardır; fakat bu bilgileri Mısır, Babil ve Hindistan'dan farklı olarak sadece dini ve pratik amaçları için değil, sırf öğrenmek için kullanarak teoriye dökmeyi başarmışlardır (Gökberk, 1993: 14). Bin yıllık dönemi kapsayan bu felsefenin ilk yıllarında Yunanlıların siyasi hayatlarında, ayrı boylar, bağımsız şehirler halinde, aralarında sıkı politik bir bağlılık olmadan yaşamalarının etkisiyle, düşünce hayatı da, felsefe de, birbirinden oldukça bağımsız olan ayrı ayrı merkezlerde gelişmiştir. Daha önceki düşünceler, mistisizmden kurtulamamışken; Yunan Felsefesi, bu mistisizmden tam olarak kurtulmuş olmasa da, bunun etkisini azaltarak aklın egemenliğini ön plana çıkarmaya başlamış ve bu yönde doğa gerçeklerini doğa dışında aramaktan vazgeçerek, doğayı araştırma konusu etmişlerdir. Bu araştırmada felsefenin temelini oluşturan öğelerden eleştirel düşüncenin varlığına pek rastlanmazken, genellikle içten geldiği gibi bir dayanağı olmayan düşüncelerin varlığı söz konusu olmuştur (Störig, 2000: 187). Bu kişilerin bugün bizim için asıl önemi, önceki dönemlerden farklı olarak doğa dışı güçlere başvurmadan, doğa üzerinden varoluş problemine değinme cesaretine sahip olmalarıdır. Bu sayede doğa karmaşık bir yapı olmaktan çıkmış, yasalarla düzenli bir yapıya kavuşmuş ve günümüzde birçok insanın kabul ederek peşinden gittiği birçok görüşün temelleri atılmıştır. Örneğin; Anaximandros, uzay boşluğundaki dünyanın önceleri sıvı sıcak durumdayken soğuyarak canlıları oluşturduğunu ve bu canlılarında

ilk olarak suda yaşıdıktan sonra karaya çıktıklarını söyleyerek, günümüzde önemli ölçüde kabul gören evrim teorisinin temellerini o dönemde atmıştır. Yine aynı dönemin bir diğer önemli ismi Empedokles'te evrim teorisi üzerine kıpırdatıcı fikirler sunmuştur (Störig, 2000: 193/194). Daha önce Hint felsefesinde varlık bulmaya çalışan; fakat uzun süre varlığını sürdüremeyen, materyalist görüşün temelini oluşturan atomcu görüşler bu dönemde tekrar canlanmaya başlamış ve artık dini otorite yerini yavaş yavaş materyalizmin temelinde yer alan aklın otoritesine bırakmıştır.

Felsefenin önem kazanması ve her konu üzerine sağlam dayanak bulmadan yapılan tartışmalar, felsefeye verilen değeri günden güne artırmış ve günden güne aynı konu üzerinde ortaya çıkan farklı ve çelişik düşünceler, bunların doğruluğunu sorgulayan kişilerin (sofistlerin) ortam bulmasını sağlamıştır. Bu kişiler dönemin bu karmaşık görüş çokluğu içerisinde her zaman geçerliliğini koruyacak bir bilginin varlığı üzerine düşünerek, herkes için aynı ve tartışmasız bir bilginin var olamayacağını ileri sürmüş ve felsefeyi doğadan kopararak insana yöneltmişlerdir. Aslında bu kişilerin rölativizmi ve şüphecilikleri felsefenin konu dağarcığını geliştirerek, doğanın diğer yarısını yani insanı, felsefenin konusu yapmış ve gelecek felsefenin özellikle ilk çağın son döneminin önünü açmışlardır.

Yunan Felsefesinin son yıllarına doğru, felsefenin kurucuları olarak görülen üç büyük filozof (Sokrates, Platon ve Aristoteles) felsefeyi dallarına ayırarak bugünkü felsefenin temelini atmışlar ve daha sonraki filozoflar ise, bu üç filozofun izinden gitmişlerdir. Dönemin en önemli atılımı, bu zamana kadar doğa ve insan konularında elde edilen bilgilerin bir sentez içinde birleştirilmesi, kaynaştırılması olmuştur. Daha önceki düşünürler belirli problem gruplarını, dolayısıyla da gerçeğin belli alanlarını incelerken; Platon ve Aristoteles bilim sorunlarının tüm kadrosunu ele alarak, bu zamana kadar ayrı bulunanları bir araya getirmiş ve bunları birlikli bir temel üzerinde verimli bir biçimde birbirine bağlamışlardır (Gökberk, 1993: 57). Yavaş yavaş dinin etkisini azaltıp aklı ön plana alarak sistematik bir felsefe haline gelen Yunan Felsefesi, Platon ve Aristoteles sonrası dinin etkisini en aza indiren akımların varlık kazanmasını sağlamıştır. Fakat dönemin sonlarına doğru din büyük bir güç kazanmış, felsefe de bu gelişmenin etkisinden uzak kalamayıp dinî bir renk almıştır.

İlkçağ Felsefesinde mistisizm yavaş yavaş hükmünü akla bırakırken, M.S. bugün önemli sayıda insanın kabul etmiş olduğu tek tanrılı dinler ortaya çıkmaya başlamış, felsefe yine teoloji ağırlıklı bir uğraşı haline gelmiştir. Artık, en ideal araç, Yunan düşünürlerinin savunduğu gibi akıl değil, iman olmuştur. Buradan hareketle din, kısa zaman içerisinde ve bütün gücüyle, felsefenin kalbi olmuş, akılcılıkla zıtlanmış, hatta felsefeyi tahtından etmiştir (Ferry, 2013: 54). Her ne kadar teolojik problemler ön planda olsa da ilkçağdan tam bir kopuş gerçekleşmemiş, bu dönemin metodu ve önemli savunularından faydalanılmıştır.

İlkçağ ve Ortaçağ Felsefeleri arasında benzerlikler olmasına rağmen iki dönemi birbirinden ayıran önemli farklar mevcuttur. Bu farklardan önemli biri İlkçağ Felsefesinin deist bakış açısıyla çok tanrılı bir kabul üzerinden bu dünyaya dönük bir uğraşı olmasının yanında, Ortaçağ Felsefesinin tek Tanrı kabulüyle farklı bir zaman, ölüm sonrası yaşam için uğraştığı görülmekte ve bu uğurda İlkçağda bağımsız bir disiplin olan etik, burada teolojiye bağlanmaktadır. Yine bir diğer önemli fark aklın egemenliği üzerine oluşmuştur. İlkçağ'da giderek önemini artıran akıl, bu dönemde vahyin yanında ya yok sayılmış ya ikinci planda kalmış ya da vahiy ile aynı kabul edilmiş yani hiçbir şekilde ilk dönemde kazandığı tek başına bir üstünlüğe ulaşamamış, her zaman vahiy doğrultusunda kullanılmıştır. Akıl, ilkçağda önemli bir yere sahip olmasına rağmen bu dönemde dine hizmet etmek için varlık bulmuştur. İlkçağ Felsefesinde özgür iradeyle sınırlamaya tabi olmayan kavramlar oluşturularak, her tür konu ele alınmış ve her alanda bilgiler edinmeye çalışılmış iken, Ortaçağ Felsefesinde temel konunun Tanrı olması dolayısıyla, Tanrı varoluşunu kanıtlamak ve sıfatlarını göstermek üzere çalışılmış ve bu yönde kavramlar dinin sınırlamasıyla karşılaşarak, anlamlarını bu çerçevede kabullenmişlerdir. Bu uğurda Ortaçağ Felsefesi, İlkçağın bilgidен hareketinin yerine, önce varlığı koymuş ve daha sonra bu varlıktan hareketle bilgiye ulaşmaya çalışmıştır. Dönemin en önemli farklılıklardan biri de, İlkçağ Felsefesinin aksine Ortaçağ Felsefesinin çıkış noktası olarak din çerçevesinde sınırları belli bir felsefe olması dolayısıyla, otoriteye duyduğu saygı yönünden kuşkuculuğa ve eleştiriye kapalı bir felsefe olmasıdır (Cevizci, 2011:176-186).

Dönem incelendiğinde karşımıza çıkan felsefi hareketlerden biri Hristiyan Felsefesidir. Bu felsefi hareket, 2. ve 8. yüzyıllar arası farklı görüşler karşısında Hristiyanlığı korumayı amaç edinmiştir ve genellikle kilise babalarının yapmış olduğu

İlkçağ Felsefesinin dünya ve hayat anlayışının Hristiyanlaşmasından oluşmuştur. Bu dönemde Hristiyanlık, Roma İmparatorluğu'nun resmi dini olmadığı ve İlkçağda hüküm süren çok tanrı inancının varlığını sürdürmesi nedeniyle, hoşgörü ile karşılanmamış ve baskı altında kalmıştır. Bu durum karşısında kilise babaları bu felsefeyi, akılla temellendirme yoluna giderek dönem içerisinde varlığını devam ettiren dinler gibi hoşgörü ile karşılanmayı beklemişler ve Yunan Felsefesiyle etkileşim gerçekleştirerek, Hristiyan dogmalarını özellikle Platoncu terminoloji ile ifade etmeye başlamışlardır (Erkızan ve Çuçen 2013: 205-207). 8. yüzyıla kadar olan bu dönemde, Hristiyan Felsefesi yeni özgün çalışmalardan yoksun kalmış, daha önce var olan Platoncu yaklaşımla ortaya atılmış görüşleri sistemli bir şekilde sunmaya çalışmıştır.

8. yüzyıldan itibaren manastır ve kilise okullarının yanı sıra üniversiteler açılmış ve çok sayıda öğrenci yetiştirilerek felsefenin ruhuna en önemli katkılardan biri yapılmıştır. Ama bu canlılık uzun sürmemiş; çünkü artık amaç yeni bir bilgi bulmak değil, var olan dini bilgileri akıl yoluyla temellendirmek ve karşı görüşleri çürütmek için gerekçeler bulmak olmuştur. Bu bakış açısı için yeni bilgiler aramaya gerek yoktu; çünkü Tanrı yolladığı kitapla doğanın tüm bilgilerini vermişti. 12. yüzyıla kadar bir duraklama dönemi içerisine giren Hristiyan Felsefesi, bu dönemden itibaren İslam dünyasının yapmış olduğu çeviriler sayesinde Aristoteles felsefesi ile tanışmış ve inanç-akıl ikileminde önemli problemlere çözüm üretmeye çalışmıştır. Aristoteles felsefesinin tanınmasıyla birlikte Ortaçağ Felsefesinde varlığını sürdüren Platon felsefesinin etkisi, yerini Aristoteles felsefesinin etkisine bırakmış ve bu felsefe Hristiyan Felsefesinin çıkış noktası olmuştur. Fakat 12. yüzyılda yakalanan bu başarı çok uzun sürmemiş, 14. yüzyılda bu felsefi eğilimin yavaş yavaş çıkara dönmesi, aklın alanını sınırlandırması ile gerileme başlamıştır.

Ortaçağın bir diğer önemli felsefi hareketlerinden biride İslam Felsefesidir. 7. yüzyıldan itibaren varlık kazanan İslam Felsefesi, tüm Ortaçağ Felsefeleri gibi teoloji üzerine kurulmuş bir felsefe olmasının yanı sıra, takip ettiği kutsal kitabı Kur'an-ı Kerim'in araştırmaya² verdiği değer üzerine birçok farklı kaynak ve belgeye yönelerek önemli bir gelişme göstermiştir. Bu farklı kaynaklar arasında en dikkat çeken 8. ve 12. yüzyıllar arasında yapmış olduğu Yunan çevirileridir. Bu çeviriler sayesinde Platon,

² Konuyla ilgili olarak Kur'an-ı Kerim'de şu ayetlere bakılabilir: (Kaf, 50/6-7), (Nahl, 16/65), (Bakara, 2-164), (Enfal, 8/22), (Kasas, 28-51), (Rum, 30-8), (Duhan, 44/58), (Nahl, 16-3), (Vakıa, 56/63-68-71)

Aristoteles felsefesinin yanında materyalist kanadında bazı görüşlerini alarak hem kendi içerisinde önemli bir gelişme göstermiş hem de daha önce gösterdiğimiz gibi Hristiyan Felsefesinin iki dönemi arasında köprü görevi görmüştür.

İslam Felsefesini incelerken 7. yüzyıl ile 12. yüzyıl arasındaki döneme dikkat çekmek istiyoruz; çünkü bu dönemde yapılan felsefe İzzetbegoviç'in savunduğu üçüncü yol tezine uygun bir şekilde ruh ve madde ikiliğini bünyesinde barındırarak, önemli oranda başarı göstermiştir. İzzetbegoviç'in felsefesinde savunduğu düalist yapı bu dönemde varlık kazandığı için özellikle, Endülüs İslam'ı üzerinde biraz fazla durmamız gerekmektedir. "Endülüs kelimesiyle Arapçada, sadece bugün Andalusia adıyla bilinen bölge değil, aynı zamanda bütün İber Yarımadası, yani İspanya'nın tamamı kastedilir." (Garaudy, 2014a: 9) Endülüs'te 8. yüzyılda başlayan felsefi hareket Avrupa'dan 3 yüzyıl önce hızlı bir gelişme ile Rönesans'ı başlatmıştır. Bu hızlı gelişimi göstermesinde düşünce tarihinde unutulmuş birkaç unsurun önemli etkileri olmuştur. Bu unsurlardan biri hoşgörüdür. Endülüs coğrafyası içerisinde üç semavi dinin mensupları da yaşamaktaydı ve farklı görüşlere karşı saygı söz konusuydu. Bu farklılıklara saygı sayesinde Yunan Felsefesinden çevriler yapılmış ve felsefenin geleceği için ilk adım atılmıştır. Burada dışarının her şeyi değil, sadece gerekli olan kısımları alınmıştır:

"Mesele bilim ve teknolojiyi kabul etme veya ret etme meselesi değil- çünkü ayakta kalmak istiyorsak kabul etmek zorundayız- mesele onları şerefimizle mi yoksa aşağılık kompleksi içinde mi kabul edeceğiz meselesidir. Bu kaçınılmaz meselede kaybolacak mı, yoksa geleneklerimizi, medeniyetimizi ve kendimize ait değerlerimizi koruyacak mıyız?" (İzzetbegoviç, 2007: 203)

Müslümanlar bu zengin mirası alarak onu kendi dünya görüşleri ışığında eritmiş ve önemli oranda gelişme göstermişlerdir. Bu kabuller içerisinde en önemli görülebilecek nokta ise, bilime verdikleri değerle yatmaktadır; çünkü felsefe tarihi incelendiğinde açıkça ortaya çıkacağı gibi materyalist kabullerin baskın olduğu dönemlerde gelişen bilim bu defa teoloji ile birleştirilmiş ve gerçekten önemli sayılacak, modern bilimin alt yapısını oluşturmuş ve antik dönem ile modern dönem arasında köprü bağı görmekten daha da öteye gitmiştir:

"Araplar, Çinlilerden kağıt imal etme tekniğini(ilk kağıt imalathanesi Bağdat'ta 800 yılında kuruldu) öğrendiler. Batı ise bu tekniği Araplardan ancak dört asır sonra öğrenecektir. Bütün İslam dünyasında kütüphanelerin sayısı arttı. Halife el-Me'mun, 815'te, Bağdat'ta, bir milyon eserle dopdolu "Bilgelik Evi" ni kurar. 891 yılında bir seyyah, Bağdat'ta yüzden fazla halk kütüphanesinin bulunduğunu

kaydeder. Onuncu yüzyılda Irak'taki Necef gibi küçük bir şehrin bile kırk bin kitabı vardır. Merağa rasathanesinin müdürü Nisareddin Tusi, dört yüz bin eserlik bir koleksiyona sahiptir. Oysa bundan dördüzyıl sonra, Bilge, yani bilgin olarak ünlenen Fransa Kralı Beşinci Şarl, ancak dokuz yüz kadar kitap cildini bir araya getirebilecektir. Bu arada hiç kimse Kahire'deki Halife el-Aziz'le aşık atamaz. Çünkü onun kütüphanesinde 6.000'i matematik ve 18.000'i felsefe kitabı olmak üzere 1 milyon 600000 cilt eser bulunuyordu.” (Garaudy, 2014a: 279-280)

Harezmi, el-Kaşani, Ömer Hayyam, Sabit İbn Kurra, Tusi, Biruni, Ebülvefa gibi İslam düşünürlerinin matematik üzerine yaptığı çalışmalar modern bilimin alt yapısını oluşturmuş ve reformu 3 yüzyıl önce başlatmıştır (Garaudy, 2014b: 113). “700-1200 yılları arasında beş yüzyıl süreyle İslamlık gücüyle, bilimiyle ve uygarlıktaki öncülüğüyle dünyaya hükmetti.” (Garaudy, 2012: 32) Felsefi olarak Kindi, Farabi, İbn-i Sina gibi düşünürler İlkçağ Felsefesine ait birçok görüşü Kur'an'a dayanarak incelemiş ve kendi felsefelerini oluşturmuşlardır. Bu düşünceler karşısında Gazali, kendi felsefesini oluşturarak bu fikirlere karşı zıt kutbu oluşturmuş ve felsefenin bulunduğu ortamda bulunması gereken eleştirel düşünceyi var etmiştir. Bu dönemde felsefe yanında, bilim alanında da özellikle tıp ön planda olmak üzere modern bilimin temelini oluşturan buluşlara imza atılmıştır. Örneğin; Ebu Mansur Said Bîşr, felç hastalarını soğuk ilaç ile tedavi eden ilk kişi olmuştur, tıp alemin de uyutucu ilaçları ve fitil ile yarayı işletme usulünü ilk kez keşfedenler de yine Müslüman doktorlardır, delilerin tedavisinde afyonu kesmek ve akan kanı durdurmak için soğuk tedaviyi Müslüman doktorlar başarıyla kullanmışlardır, yine Müslüman bilim insanları bunun gibi birçok hastalığın tedavisi için önemli birçok buluşa imza atmışlardır. Eczacılıkta birçok kimyevi madde ilk kez Müslümanlar tarafından kullanılmıştır. Müslümanların matematik sahasında da buluşlar yaptığını hatırlatmak yerinde olur. Harezmi, Hint'ten alınmış rakamları İslam'a mal etti. Onun cebir ilmine dair derin tetkikleri vardır. Bugün Avrupalıların dillerine geçen algebre kelimesi arapça "cebr"den alınmıştır. Trigonometri ilminin gelişmesinde de Müslümanların rolü büyük olmuştur (Çubukçu, 1967: 143-146).

“Mucize ve hurafelerden arındırılmış bu tarih, bize bir İber Yarımadası manzarası sunar. Ve biz o manzarada, Doğu ile Batı'nın, Asya, Afrika ve Avrupa'nın kültürlerinin karışıp kucaklaşmasıyla insanlığın gelişip olgunlaşmasına şahit oluruz.” (Garaudy, 2014a: 37) İslam Felsefesi, ilime önemli oranda katkıda bulunmuştur; fakat İslam Felsefesinin asıl katkısı, ileriki dönemlerde insanlık için tehdit haline gelecek olan

deney metodu üzerine kurulu bilimi sınırlandıracak olan iman ile kurmuş olduğu bağıdır. “Avrupa’nın Bacon’dan bu yana sahibi olduğu değişmez güç kaynağı eleştirel düşüncedir ki, bu da onlara muhtemelen Araplardan geçmiştir.” (İzzetbegoviç, 2013b: 542)

Endülüs coğrafyasında 8. yüzyılda başlayan bu felsefi gelişim, 12. yüzyılda Moğol istilasını gibi dış nedenlerin yanında içerisindeki çift kutuplu bakışın yerini yavaş yavaş dinin tek başına hakimiyetine bırakması ile kaybolmaya başlamış ve bu dönemden sonra İslam felsefesi içerisinde istenilen düzeyde bir başarı gözlenememiştir.

Yazdıklarımızdan açıkça görüleceği üzere Ortaçağ Felsefesinde asıl olarak din hakim olmuştur; fakat bu hakimiyetinin yanında diğer bakış açılarına da hoşgörüyle yaklaştığı dönemler olmuş ve bu dönemlerde önemli başarılar gösterilmiştir. Ne zaman ki diğer farklı bakış açılarını söndürerek tek başına hakim olmaya çalışmış o zaman sonunu hazırlamıştır. Çünkü “bilim ne övülmeli, ne de lanetlenmeli; kullanılmalı. Her hâlükârda bilim bazılarının sandığı ve iddia ettiği gibi mahza hakikat değildir, fakat hakikate götüren yollardan biridir.” (İzzetbegoviç, 2013a: 43)

Antik dönemin kurtuluş doktrini, kozmos kavramına yani düzeni anlayarak bu düzen içerisinde yerleşmeğe dayanırken, Ortaçağ döneminin kurtuluş doktrini ise, iman ile Tanrı’ya bağlanmak ve onda erimek ile mümkündür. Modern dünya, antik kozmolojinin yıkılması ve dini otoritelerin eşi benzeri görülmedik bir şekilde sorgulanmaya başlamasıyla doğar. 14. ve 16. yüzyıllar arasında varlık kazanan Rönesans Felsefesi, Hristiyan Felsefesinin ilk yıllarında üstlendiği görevi üstlenerek Ortaçağ Felsefesi ile Modern Felsefe arasında geçit dönemi görevi görmüştür. Rönesans’ın başlangıcı hakkında kesin bir tarih vermek zordur; çünkü Rönesans bir geçiş felsefesinin köprüsüdür. Bu felsefe eski ile birdenbire bir kopuş gerçekleştirmemiş yavaş yavaş Modern Felsefenin temellerini atmıştır. Rönesans’ın başlamasına zaman bakımından tam bir sınırlama getiremesek de bu dönemi hazırlayan gelişmelerin hız kazandığı 14. yüzyılı başlangıç olarak sayabiliriz. Dönem içerisinde veba ortaya çıkmış ve bütün Avrupa’ya yayılarak birçok insanı öldürmüş, yüzyıl savaşları ile birlikte birçok insan hayatını kaybetmiş, kaos hakim olmuştur. Bu kargaşa içerisinde kara büyü, şeytan tapıcılığı günden güne artan bir şekilde devam etmiş; cinayet, tecavüz ve yağmalama hayatın gerçekleri haline gelmiş, kıtlık günden güne artmıştır. Ortaçağ Hristiyan

felsefesinde önemli bir konuma sahip olan kilise, çıkar amacı gütmüş buna paralel bir şekilde yozlaşma ve yolsuzlukların merkezi haline gelmiş, manevi saygınlığını yitirmiştir (Tarnas, 2014: 14-15). İşte Rönesans böyle bir ortamda can bularak varlık kazanmış ve Modern Felsefenin temelleri atılmıştır.

“Rönesans’ın ana karakteri, eski Yunan ve Roma kültürlerinin bir öykülenmesi, yeniden yorumlanması şeklinde betimlenir.” (Taşkın ve Becermen, 2013: 18) Her ne kadar Ortaçağ’dan tam bir kopuş gerçekleştiremese de Rönesans Felsefesi, bu döneme karşı bir başkaldırı olmuştur. Bu yüzden dönemin birçok kabulüne karşı gelinerek insanı ön plana alan yeni bir felsefi gelenek oluşmaya başlamıştır. Bu yönde Rönesans Felsefesi ile ilk olarak Antikçağ tekrar ele alınmış, başlangıçta özgün fikirler oluşmasa da ilerleyen yıllarda bugünkü bilim ve felsefenin temelleri oluşturulmuştur. Rönesans asıl olarak insan üzerine yönelmiştir. Daha önce Ortaçağ Felsefesinde insanının belirmiş bir kişiliği yoktur; o, ağırlık merkezini dinde bulan, Tanrı’nın etrafında dönen bir kültür sistemi içinde belli bir görevi olan organ gibidir; onun anlamını da, alinyazısını da belirleyen, kilise ile içinde bulunduğu sosyal bölümdür. Bunun karşısında Rönesans ise insanı, kişiliğini arayan, benliğinin özel renklerini bütün canlılıklarıyla ortaya koymak isteyen birey olarak yaratmıştır.

Bu yeniyi arayış, din üzerinde de varlık kazanmış ve Rönesans’ın ruhuna uygun olarak Ortaçağ Felsefesinin dinine karşı bir başkaldırı özelliği taşımıştır. Bu başkaldırı Martin Luther ile başlamış, daha sonra Kilisenin dünya işlerine karışmasından hoşnutsuz olan insanlar arasında hızla yayılmıştır. Bu yayılış Kilisenin aracılığını ortadan kaldırarak, dönemin ruhuna uygun bir şekilde Tanrı’yı insanın kendi özünde aracısız bulmayı kabul etmiştir. Yeni keşiflere yol açan denizcilik başarıları, feodal düzenin çökmesine yol açan barutun keşfi ve bilgeliliğin artmasında kilit rol oynayarak kilisenin tekeline son veren matbaanın icadı bu yeni dönemin oluşumunda önemli rol oynamıştır. Yeni keşifler ve bunlara paralel bir şekilde gelişen bilimsel buluşlar insanların daha büyük alanlara yayılmasına ve bununla beraber bilim ve matematiğe olan güvenlerinin artmasına sebep olmuştur. İnsan şimdi çok hızlı bir şekilde tabiatın sınırlarına nüfuz ediyor ve bunları yansıtıyordu. Çok hızlı bir şekilde gelişen bilim ile birlikte insan doğayı dolaşıyor ve buna paralel bir şekilde geleneksel otoritenin karşına kendi hür iradesine dayalı hakikati koyuyordu. Hiçbir bilgi, insanın ulaşamayacağı yerde durmuyordu artık.

Rönesans, insan üzerine bakışlarda getirdiği bu yeniliklerin yanında Ortaçağ'dan farklı olarak doğa üzerine de farklı bir bakış getirerek bugün ki bilimin bu noktaya gelmesinde önemli etkide bulunmuştur. Daha önce Ortaçağ için doğa güvenilmez, kavranılmaz bir şeydi, buna karşın Rönesans'la birlikte dönemin ruhuna uygun olarak bu anlayışa karşı gelinmiş ve insan bilgiye duyduğu açlığı doğa üzerinde yok etmeye çalışarak doğaya hakim olmaya çalışmıştır. Bu yönde ilk önemli başarılarından biri Kopernik'ten geldi. Kopernik'le birlikte, Batlamyusçu geleneğin açıklanamayan birçok problemini cevaplayan güneş merkezli evren anlayışı ortaya çıktı. Fakat bu anlayış ortaya çıkardığı dini sonuçlar yüzünden³ bir süre saldırıya uğradı ve gerekli kabulü görmedi. Bunu takiben dinin halen var olan güçlü yapısı sayesinde dünyanın hareket ettiğini söyleyen ve Kopernik'in kabulüne dayanan tüm kitaplar yasaklanmıştır. Çünkü Kopernik'in görüşleri yıllarca inanılan kilisenin kabullerini altüst ediyordu. Fakat ne yapılsa yapılsın akıl ile iman arasında var olan gerilim sonunda çatırdayıvermişti; artık astronomiyle ilgilenen insanlar Kopernik'in yöntemini kullanmaya başlamışlar ve günden güne daha fazla dillendirmişlerdir (Gökberk, 1993: 222-228). Daha sonra Kepler, Kopernik'in bu teorisinde yer alan bazı problemleri çözerek matematik yasaları keşfetme işine soyunmuş ve matematiği astronominin ayrılmaz bir unsuru haline getirmiştir. Sonraki yıllarda Galileo'nun inşa ettiği teleskopu ile gökleri izlemesi sonucu güneş merkezli sistem, fiziki bir temel bulmuş ve ampirik tartışma yavaş yavaş ayaklanmaya başlayarak, ortaçağ düşüncesine önemli bir darbe vurmuştur.

Luther'le birlikte başlayan çözülme kendine yeni bir varoluş alanı açmış, eski kozmoloji yerle bir olmuş ama yeni kozmoloji kurulamamıştır; çünkü Kopernik'in başlattığı bu yeni teorinin açıklayamadığı birçok problem vardır. Her ne kadar Kepler ve Galileo bu problemlerin bazılarını cevaplamış olsalar da bazılarını cevapsız bırakmışlardır. Bu problemleri çözecek kişi ise Newton'dur. Newton'a göre:

“Evrendeki her cisim tüm diğer cisimlere çekim uygular. Şu anda, size öyle gelmese de, yeriniz de otururken etrafınızdaki her şeyi kendi küçük, hatta çok küçük kütleçekimsel alanınızla kendinize doğru çekmektedir. Onlarda sizi kendilerine göre çekmekte.” (Aktaran: Byrson, 2005: 43)

Bu buluş ile gezegenler ve dünya ile ilgili kafalara takılan birçok soru (Ay'ı dünyaya doğru çeken kuvvetin ne olduğu? Dünya'nın alt kısmında yer alanların neden

³ Protestan ahlakının üzerine kurulduğu kutsal kitapla çeliştiği için, dinsizlikle suçlanmıştır.

düşmediği? Gel git olayının nasıl gerçekleştiği? vb.) cevabını bulmuştur. Artık bilimsel bir devrimle birlikte modern dönem başlamıştır (Tarnas, 2014: 44-76).

Rönesans'taki bu gelişmelerle birlikte ortaçağda dine bağlı olan felsefe, bu gelenekten koparak bağımsız olmaya başlamış ve buna paralel bir şekilde içerisinde de önemli gelişmeler gözlenmiştir. Bacon'la birlikte, ortaçağda kurtulmak için çırpınan insan, artık bilgiyle tabiata hükmetmek peşine düşmüştür. Bu dönemle birlikte din etkisini giderek kaybetmeye başlamış ve gelişen bilimle birlikte var olan birçok dini inanış, hurafe kabul edilmiş ve insanlık önünde bir engel olarak görülmüştür. Bacon, bu uğurda tümdengelim metoduna karşı çıkarak, ampirik bir yaklaşımla tabiattaki düzeni keşfetme peşine düşmüş ve mekanik bir dünya görüşünün temellerini atmıştır. Artık daha önce olduğu gibi filozof, dünyayı kendi anlayışına uydurmak yerine, kendi anlayışını tabiata uydurmaktadır. Bu şekilde batı zihni ampirik dünyaya dönerek, geleneksel varsayımları reddetmeye yönelmiştir.

Bacon her ne kadar önemli görüşler ortaya atmış olsa da ancak yeni bilimin kışkırtma görevini üstlenmiştir. Yeni bilimin felsefi temellerini atacak kişi ise, Descartes'tir.⁴ Descartes'e kadar dini gerçekler insan dışında objektif bir otorite iken, artık insan aklının tasdikine bağımlı hale gelmiş, bilimin temeline açık ve anlaşılır nitelikler yerleşmiştir. Böylece bir zamanlar Kutsal Kitap'a ya da üstün Papa'ya atfedilen yanılmazlık, şimdi bizzat insan aklına verilmiştir.

Burada altını çizmemiz gereken bir nokta, dinden tam bir kopmanın gerçekleşmediğidir, sadece bilgiye ulaşma yolu değişmiştir. Descartes, dünyaya Tanrı ile çıkarken, yine Newton ilk hareket ettirici bir Tanrı'ya ihtiyaç duyuyordu. Modern çağın ilerleyen dönemlerinde ise bu din ya yok sayılacak ya da kendi görüşleri doğrultusunda istenilen şekilde var edilecektir.

15. yüzyıl itibariyle başlayan bu bilimsel devrim –Kopernik, Kepler, Galileo, Newton, Bacon, Locke, Leibniz, Spinoza, Bayle, Voltaire, Montesquieu, Diderot, D'Alembert, Holbach, La Mettrie, Pope, Berkeley, Hume, Gibson, Adam Smith, Wolf, Kant- gibi filozof ve bilim insanları sayesinde batı, dünya hakkında merak içerisinde olan ve bu uğurda ortaçağda hüküm süren iman yerine akılı koyarak, ortaçağda var olan

⁴ Descartes'ın "cogito" sunun şüpheli bakış açısıyla, bilimin temellerini attığı kabul edilmektedir; fakat bu metodolojik şüpheciliği Descartes'ten 5 yüzyıl önce Gazali kullanmıştır.

Tanrı tarafından idare edilen kozmos tasavvurunun aksine, modern dünyada düzenli yasalar çerçevesinde varlık bulan, matematik ve fizik terimleriyle anlaşılan bir dünya haline gelmiştir. Evren, akıl ve gaye ile donatılmamıştı ve bu tür niteliklere sadece insan sahipti. Böylece “ruh ile madde, Tanrı ile insan arasındaki Hristiyan düalizmi, şimdi zihin ile madde, insan ile kozmos arasında kurulan modern düalizme dönüşüyor ve böylelikle, sübjektif ve şahsi insan bilincine karşı, objektif ve gayr-ı şahsi maddi dünya bilinci yerini alıyordu, karşı tarafa yerleştiriyordu.” (Tarnas, 2014: 94) Antik ve Ortaçağ dönemlerinde, insanın ve evrenin varoluşu semavi hareketlerle yorumlanırken, mekanik dünya görüşünün varlık kazandığı modern dönem içerisinde evren, bazı gazların çarpışması sonucu şans eseri oluşmuş bir yapıya dönüşmüş, insanda bu yapı içerisinde evrim ile var olmuştur. Böylece insanın tabiatı ve kökeni, tabii nedenlere ve gözlemlenebilir süreçlere indirgenmiştir. Newton’a kadar bilim Tanrı’yı kanıtlama peşinde iken, Darwin’le birlikte bu temayül tam tersine dönerek Tanrı’nın varlığına karşı argümanlar ileri sürmeye başlamıştır. Artık evrende var olan her türlü şey, ilahi bir gerçeğe başvurmadan açıklanmaya başlanmış, böylece modern evren, artık seküler bir fenomene dönüşmüş, Tanrı’nın hükmü insanın iradesine geçmiştir. Seyyid Hüseyin Nasr’ın konuyla ilgili yazdıkları bize değişimin yönünü göstermektedir:

“Eğer Ortaçağ İslam bilginleri dirilip te günümüzde tekrar yaşayacak olsalardı, kendilerinin kaynaklık ettiği fikirlerin ilerlemesine değil de, değerler düzeninin tamamen altüst oluşuna şaşar kalırlardı... Öncelikler bakımından, İslami sıralamada eskiden ikinci sırada bulunan “ilerleyen” ilmin, batı için hemen hemen her şey haline geldiğini; ilk ve baş bilim diye bildikleri o değişme kabul etmeyen bilgelik ilminin ise, neredeyse hiçe irca edildiğini öğrenirlerdi.” (Aktaran: Garaudy, 2014b: 139)

Modern dönem akıl üzerine kurulmuştur; bu dönem içerisindeki aykırı görüşler bile hep onun ölçüsü ile değerlendirilmiştir. Akla karşı duyulan bu aşırı inanç, 18. yüzyılın sonlarında Kant’ın felsefesiyle sarsılmıştır; çünkü Kant “aklın gücünün nereye kadar gidebileceğini, kendisine böylesine güvenilen bu yetinin de sınırları olduğunu” göstermiştir. 19. yüzyılda ise aklın egemenliği, gücünü büyük oranda yitirmiş ve karşısına akıldışı etkenler üzerine kurulu felsefeler çıkmıştır. Her ne kadar bu dönemde akıl, gücünü yitirmiş olsa da aklı ön planda tutan felsefelerin varlığı da devam etmiştir (Gökberk, 1993: 328).

Postmodern düşünce, pragmatizm, varoluşçuluk, marksizm, hermenötik, feminizm gibi birçok çeşit kültürel akımın içerisinde barındığı bir dönemi ifade

etmektedir. Daha önce aydınlanma felsefesi nasıl antik felsefeyi ve dini eleştiriye tutmuşsa, Postmodern Felsefe savunucuları da insanın dünyanın merkezinde yer alması ve bilimin mutlak tek gerçek olmasını yani moderniteyi eleştirmişlerdir. Bu düşünce yapısı birçok farklı düşünceyi içerisinde barındırmasına paralel bir şekilde karmaşık ve muğlak bir yapıya bürünmüştür.

Kopernik ile başlayan bilimsel devrim süratli bir şekilde ilerleme göstermiş ve 18. yüzyıla gelindiğinde bilginin kesinliği ve kaynağı üzerine iki kutupta gelişen görüşler varlık kazanmıştır. Bilimsel devrim dünyayı mekanik bir araç haline sokarken insanın özgürlüğünü elinden almış ve onu günden güne daha da kıymetsiz hale getirmiştir. Bununla birlikte dünya, tamamen yasalarla varlığını devam ettiren, özgürlükten yoksun bir duruma gelmiştir. Yine günden güne gelişen teknoloji ile birlikte yeni buluşlar gerçekleşmiş ve özellikle astronomi üzerine yapılan araştırmalar insanlığın çok az şey bildiğini ve tarih içerisinde çok az bir zaman diliminde yaşam bulduğunu göstermiştir. Bu gelişmeler insanı değersizleştirerek bir buhrana doğru sürüklemeye başlamışken 19. yüzyılın ortalarından itibaren, modern düşünceye başkaldırıları başlamıştır. Felsefe artık kozmik düzenin insan aklıyla kavranamayacağı üzerine odaklanmıştır.

İlk olarak Kant, bu iki kutuplu bakışların bir sentezini oluşturarak hem Newton'un bilimsel yasalarının geçerliliğini göstermiş hem de insanın sadece fenomenleri bilebileceğini söyleyerek dini inanç ve ahlak doktrinine yer açmıştır. Böylece nasıl ki bilimi radikal şüphecilikten kurtarmış ise, aynı şekilde dini de bilimci determinizmden kurtarmıştır. Modern dünya ile yok olmanın eşiğine gelen din, yavaş yavaş köklerinden tazelemeye başlamıştır. 20. yüzyılla birlikte uzun süredir hüküm süren Kartezyen-Newton'cu kozmoloji, fizikteki önemli gelişmeler ile birlikte çökmüş ve buna paralel bir şekilde modern bilimin uzun süredir süren hükmü çatırdamaya başlamıştır. 20. yüzyılın ortalarına doğru modern bilim, başını teknoloji ve getirilerinin insanı mekanikleştirerek gayri insani bir kimliğe soktuğu şeklindeki eleştirilerin çektiği büyük eleştirilere maruz kalmıştır.

İnsanı çepeçevre saran bu teknoloji, onun insanlığını yok etmeye başlamış ve insanların değişimiyle birlikte dünyada yok olmaya başlamıştı. Bu hızlı gelişim yanında birçok kaynağın hızlı bir şekilde tüketilmesine ve buna paralel bir şekilde sömürü zihniyetinin doğmasına sebep olmuştu. Yine bunun yanında aşırı büyüyen kentlerle

beraber, günden güne artan sanayi kazaları ve ölümler, çeşitli rahatsızlıklar, alkol ve uyuşturucu bağımlılığı, kültürün yok olması, artan şiddet ve psikopatoloji oranları teknolojinin götürüleri olmuştu. Bu gelişmeler öyle bir hal aldı ki insan kendini ve tüm evreni yok edecek silahlar üretti ve üretmeye de devam etti. Daha önce gerçeği bulmanın yolu olarak kullanılan bilim, artık insanın kendisi için en büyük tehdit haline gelmişti. Durum karşısında düşünürler insan bilgisini yeniden değerlendirmeye başladılar. Batı, bir kez daha inancını yitirmişti; ama bu kez dine olan inancını değil, aksine, bilime olan inancını kaybetmişti (Tarnas, 2014: 205-207).

Tabiata nüfus etmeye ve sırlarını mekanik yasalar çerçevesinde çözmeye çalışan aydınlanmacı bilimin yerine, postmodern gelenek içerisinde yer alan romantikler manevi bir öze, yani insanın iç dünyasına yönelmişlerdir. Bu yaklaşımla insan, düştüğü değersizlikten yavaş yavaş kurtularak, yaratıcılığı ile gündeme gelmeye başlamıştır. Artık hakikat peşinde akıl ve algı değil, duygu ve muhayyile önem kazanırken; gerçeklik anlam değişimine uğrayarak, tek bir hakikat yerini sürekli değişen, zengin bir bütünlüğe bırakmıştır. Bilimsel devrimle birlikte günden güne değer kaybeden din, bu dönemde tekrar değer kazanmış; ama bu değeri eski geleneksel yapısında ve sınırlamalarında değil, aranan manevi özde görmüştür. Bu yeni akımın yayılımıyla birlikte daha önce bilimsel yasaları keşfetmenin bir aracı olan sanat, müzik, edebiyat, resim şimdi dini bir konumla gerçekliğe ulaşmanın farklı metodları haline gelmişlerdir. Böylece dış dünyaya hükmeden bilimin yerine, iç dünyaya hükmeden romantizm geçmiş ve daha önce var olan iman-akıl, din-bilim ayrışması yerini özne-nesne, iç dünya-dış dünya, beşeri bilimler-pozitif bilimler ayrışmasına sebep olmuş ve tek bir hakikatin kabulüyle kabul görmüş dünyanın yerini, birçok gerçeğe sahip dünya almıştır.

Postmodern düşünceyle birlikte felsefe, din ve bilimde modern düşüncenin karakteristik özelliği olan tek biçimli düz mantık, sürekli artarak eleştirilmiş ve reddedilmiş; onun yerine, gerçekliğin çok boyutlu bir niteliği, insan bilgisinin ve tecrübesinin ise çok katmanlı ve sembolik olarak aktarılan bir özelliği olduğu anlayışı daha belirgin olarak yerleşmeye başlamıştır (Tarnas, 2014: 263). Bu sayede uzun süredir var olan din-bilim zıtlığının birleşmesi gündeme gelmiş ve bu yönde çalışmalar yapılmıştır.

Aliya İzzetbegoviç'te 20. yüzyılın son yılları içerisinde yani Postmodern Felsefenin hakim olduğu dönemde felsefesini oluşturmuş ve dönemin ruhuna uygun şekilde, bu iki eğilimi birleştiren bir tez ortaya koymuştur. Toprak parçası olarak batı, kültür olarak doğu içerisinde yer alan İzzetbegoviç, geçmişten günümüze, gelişen bilgi ağı içerisinde insanların günden güne daha mutlu olması gerekirken, problemlerinin her gün artması üzerine durmuş ve bunun altında yatan sebepleri bu iki yaklaşımın zıt kutuplar oluşturarak birbirlerini yok etmeye çalışmalarında görmüştür. Bu uğurda geçmişten günümüze insanın ortaya koyduğu felsefi problemleri tek tek ele alarak, iki zıt kutupta nasıl şekillendiklerini göstermiş ve bu şekiller içerisinde var olan hataları ortaya koymuştur. Var olan felsefelerin hatalarını göstermekle yetinmeyen İzzetbegoviç, bu hatalardan kurtulmak için izlenmesi gereken bir yol olarak üçüncü yol tezini ortaya koymuştur. Bu tez, insanın yapısı gereği hem materyalist yaklaşıma hem de dini yaklaşıma gereksinim duyduğu üzerinde durarak, bu ikisini içerisinde barındıran bir yaklaşım olan İslam üzerinde yoğunlaşmıştır. İzzetbegoviç, bu tezini ortaya koyduğu eseri olan *Doğu Batı Arasında İslam ve Özgürlüğe Kaçışım* adlı eserlerinde İslam'ın bu çift kutbu içerisinde barındırdığını örneklerle göstermiş ve insanlığın geleceğinin böyle düalist bakış açısı içerisinde şekillenmiş felsefelerde olduğu düşüncesinin altını çizmiştir.

Bu çalışmamızın tezi insana kurtuluş yolu olarak İslam'ı gösteren İzzetbegoviç'in düşünce dünyasına nüfuz ederek, üçüncü yol olarak adlandırılan felsefesinin neler anlattığını göstermektir.

BİRİNCİ BÖLÜM

ALİYA İZZETBEGOVİÇ: DÜŞÜNCEYLE YOĞRULAN BİR HAYAT

“Bir devlet başkanı, siyasetçi, Bosna Savaşı’nda bir komutan, Müslüman bir entelektüel, bir baba ve eş, önemli eserlere imza atmış bir yazar, İslam dünyasının “bilge kral”ı yada Bosnalıların ona karşı duydukları sevgi ve samimiyetin bir yansıması olarak sadece “Aliya”. Çok yönlülüğü dolayısıyla merhum Aliya İzzetbegović’i tanıtacak pek çok nitelendirme bulunabilir.” (Akın ve Karaarslan, 2014: 67)

“İzzetbegović çok zor şartlar altında cesur bir şekilde ve çok kapsamlı kararlar vermektedir. İzzetbegović her zaman Bosna Hersek devletinin ve halkının menfaatlerini gözetmiş ve korumuştur. O Barış yanlısıydı, kendini barışa adanmıştı ve insanlar arasında zorlama ve nefretten uzak diyaloglardan yanaydı.” (Lavić, 2010: 51)

“O, izlediği siyasetin temeline inandığı ahlak ilkelerini yerleştirmiş ve benimsediği bu ilkeleri gerçekleştirme gayreti içinde olmuştur. İzzetbegović tam anlamıyla önce filozof, entelektüel ve bilgedir; sonra da siyasetçi, cumhurbaşkanı ve liderdir.” (Akın, 2010: 101)

“Kendisi karizmatik biridir. Açıklama yaparken inandırıcıdır, anlatırken önericidir. O orta çizgide yürüyen, sevinirken ve üzülürken, kazanırken ve kaybederken, takdir ve eleştiri alırken, her şeyinde ölçüsü olan bir adamdır.” (Jerković, 2007: 154)

“Bana “Aliya’yı nasıl bilirsin?” şeklinde sorduklarında; blöf yapmayan, yalan konuşmayan verdiği sözü tutan, tutarlı, kararlı, soğukkanlı ve çok sabırlı bir insandı diyorum. Her fırsatta kitap, dergi, hiçbir şey bulamazsa bir gazete okurdu. Yazmayı ve araştırmayı çok severdi. Namazına dikkat eder, kıblenümasını ve seccadesini yanından eksik etmezdi. O, hangi etnik kökene hangi dine mensup olursa olsun, insana, Cenab-ı Allah’ın yarattığı mukaddes bir emanet olarak bakar ve değer verirdi.” (Koçak, 2010: 220)

Bosna’yı özgürleştirmek için başlattığı mücadeleyi platonik bir özgürlük savaşına dönüştüren, düşünsel derinliği ile siyasi başarıyı şahsında birleştiren, en olumsuz şartlarda bile iyimser tutum sergileyen İzzetbegović, teorisini pratiğe dökabilen yegâne insanlardan birisidir. Bir taraftan kurtuluş savaşına liderlik ederken diğer taraftan temsil ettiği medeniyetin değerlerini tüm dünyaya haykırarak, Boşnakların tarih sahnesine yazılmalarının kalemi olmuştur. Onun hayat çizgisi, ahlak ilkeleri ve özgürlük temelli bir İslam inancı çerçevesinde şekillenmiş ve Avrupa kültürü içerisinde İslam kültürünü korumayı başarmıştır.

İzzetbegović üzerine yapılan bir çalışmada, ilk olarak yaşadığı coğrafyayı tanımak gerekir; çünkü Bosna’nın, coğrafi, toplumsal, tarihi ve ideolojik alanlarda belirginleşen

sıkışmışlık durumu İzzetbegoviç'in, düşüncelerinin şekillenmesinde büyük bir paya sahiptir (Ertürk, 2016: 485). "Aliya İzzetbegoviç'i anlamak biraz da Bosna-Hersek'i anlamak oluyor. Bunun tersi de aynı ölçüde doğrudur herhalde." (Ünal, 2016: 115)

1.1. BOSNA HERSEK'İN TARİHİ

Osmanlı'nın çekilmesiyle birlikte, onun düşmanları arasında her gün barış naraları atan batı içerisinde, etnik temizliğe maruz kalmış trajik bir yaşam öyküsü olan Bosna-Hersek çeşitli ırkların bir arada yaşadığı bir ülkedir. Burada "etnik olarak üç ana grup mevcuttur. Bu gruplar, aynı Slav kökenden gelmesine rağmen mezhep, din ve kültür farklılığı sebebiyle Müslüman Boşnaklar, Ortodoks Sırp ve Katolik Hırvatlar olarak birbirinden tamamen ayrılmışlardır. Bu arada Yahudi ve diğer unsurlar azınlık olarak bulunmaktadır. Bosna-Hersek Hükümetinin verdiği son yıllara ait nüfus bilgileri ise şöyledir: Müslümanlar 2.214.439 (%48), Sırp 1.711.560 (%37.1), Hırvatlar 659.718 (%14.3), diğerleri 27.697 (%0.6)" (Eliacık, 2012: 18)

Bosna-Hersek'in tarihine göz attığımız zaman, önümüze çıkan tabloda M.Ö. 1. yüzyıl ile M.S. 5. yüzyıllar arasında Roma İmparatorluğunun hakimiyeti altında olduğunu görmekteyiz. Roma'nın yıkılışıyla birlikte bölgenin hakimiyeti Bizans'a geçmiştir. Bölge Bizans hakimiyeti altında iken 7. yüzyılda, ilerleyen yıllarda Bosna tarihi açısından önemli bir yere sahip olan Hırvat ve Sırp, bu bölgeye göç ederek yerleşmişlerdir. 1180 ile 1436 yılları arasında bölgede bağımsız Bosna Krallığı kurulmuştur. 1580 ile 1878 yılları arasında ise Osmanlı Devleti'nin bir eyaleti durumunda yer almıştır. Osmanlı fethinin bölge tarihi ve bizim çalışmamız açısından önemli sonuçlarından biri Bosna-Hersek'te yaşayan halkın, İslam dinini kabul etmeye başlamasıdır. Bu fetihle birlikte Osmanlı'nın kültürü bu topraklara taşınmış ve İzzetbegoviç'in felsefesini üzerine kurduğu İslam inancı, bu yörede yaygınlık kazanmıştır. Osmanlı gittiği her yere ilk olarak camiler, hamamlar, medreseler vb. binaları yaparak kültürünü taşımıştır; ama hiçbir zaman ileride Bosna-Hersek Müslümanlarının çokça sıkıntısını yaşadığı farklı görüşlere karşı zorlaması olmamıştır. Bunun en güzel örneğini Fatih Sultan Mehmet'in, Bosna'yı fethettiği zaman verdiği fermanda görmekteyiz. Bu fermanda Fatih Sultan Mehmet, din adamlarını ve kiliseleri kendi koruması altına aldığını ve din adamlarının korkusuzca kiliselere yerleşip ibadetlerini yapmalarını, kimsenin onlara zarar vermemesini, zarar verenlerinde

cezalandıracağını duyurmuştur (Eliacık, 2012: 22-23). Bu ferman bize Osmanlı devletinin ve onun üzerinden görebileceğimiz gibi İslam'ın farklılıklara karşı saygılı olduğunu göstermektedir; oysa ileride üzerinde duracağımız gibi Bosna tarihinde Müslümanlara karşı yok etme girişimi gerçekleşmiş, Sırlar Bosna-Hersek'te öncelikle cami, medrese, kütüphane gibi İslam kültürünü hatırlatacak her türlü eserleri yok etmeye çalışmışlardır.

Osmanlı Devleti içerisinde yer aldığı bu dönemde Bosna devleti, bir Orta Avrupa feodal devletinin tüm özelliklerini taşıyordu. Bölge 1878 yılına kadar Türk hâkimiyeti altında kalmış ve bu tarihte, Osmanlı'nın Rus savaşlarıyla birlikte gücünü kaybetmesi sonrası, Berlin Kongresi'nde alınan karara dayanılarak Avusturya-Macaristan tarafından işgal edilmiştir (Trnka, 2010: 43). Devam eden 30 yıllık süreç içerisinde Bosna'nın mülkiyeti Osmanlı'ya, idari işleri Avusturya-Macaristan'a ait olmuştur. Bosna halkı, Osmanlı'nın gittiğini uzun yıllar kabullenememiş ve bu süre zarfında işgalci kuvvetlere karşı tepkiler göstererek, 6 bin kadar insanını şehit vermiştir. Bekleyiş o kadar güçlüdür ki sonraki yıllarda birçok Boşnak Müslüman, gavur okulu olduğu gerekçesiyle çocuklarını okullara göndermemişlerdir. Bu bekleyiş 1908'de, İkinci Meşrutiyet döneminde imzalanan Anex Antlaşmasıyla, Osmanlı'nın kağıt üzerinde olsa da, Bosna üzerinde var olan hakimiyetinin sona ermesiyle son bulmuştur. Bu tarihten sonra Boşnak Müslümanlarının Avusturya-Macaristan'ın fethi ile başlayan göçleri, Sırp ve Hırvatların taciziyle daha da artmış; 400 bin civarı Müslüman bölgeyi bırakarak çoğunluğu Anadolu'ya olmak üzere, farklı coğrafyalara göç etmişlerdir. Bu göçlerle birlikte Zengin ve eğitimli halk Bosna'yı terk ederken, geriye fakirler kalmış ve Bosna'daki Müslüman nüfusun oranı %30'lara kadar düşmüştür (Yorulmaz, 2015: 7-10; Tiryakioğlu, 2016: 348-349).

I. Dünya savaşı sonrası mağlup olan Avusturya-Macaristan imparatorluğu parçalanmış ve Bosna yeni kurulan Sırp-Hırvat-Sloven Krallığına, Sırbistan'ın bir parçası olarak geçmiştir. 1945 ile 1992 yılları arasında ise Yugoslavya'nın Federal Cumhuriyetlerinden birisi olmuştur.⁵ 1945'te komünistler Yugoslavya'da iktidarı ele geçirerek, özgürlüğü beyan etmelerine rağmen bunu uygulamamış, kendi yönetimlerini kabul etmeyenlere karşı sert tavırlar almışlardır. Bu dönemde komünist ideolojinin

⁵ Yugoslavya federal cumhuriyeti Bosna-Hersek, Sırbistan, Hırvatistan, Slovenya, Makedonya ve Karadağ'dan oluşmaktaydı.

etkisiyle İslam, karşıtı politikalar izlenmiştir. 1946'da İslam hukukunu uygulayan şeriat mahkemelerinin kapanmasını öngören bir kanun çıkarılmış ve 1950 yılında Müslüman kadınların örtünmesini engelleyen bir başka yasa onaylanmıştır. Yine bu yıl öğrencilerin Kur'an hakkındaki genel bilgileri edindikleri ilkokul mahiyetindeki son mektep de kapatılmış ve çocukların camide eğitim görmesi de yasaklanmıştır. 1952'ye gelindiğinde ise tüm dini merkezler yasadışı ilan edilmiştir. Baskılar ilerleyen yıllarda devam etmiş, Müslüman askerler domuz eti yemeye zorlanmış, devlet memurları çocuklarını sünnet ettirmemeleri için uyarılmış, Saraybosna'da Müslümanlara ait olan basımevleri de kapatılmıştır (Erbaş, 2016: 648; Erkilet, 2015: 219). Bu sıkı tedbirlere karşı Bosna Müslümanları, gizli bir şekilde direnerek; İslami metinleri elden ele dolaştırmış, çocukları gizli bir şekilde camilerde eğitmiş, bazı teşkilatlar gizli bir şekilde faaliyetlerine devam etmiştir. Bu yıllar içerisinde Müslümanlar, ikinci sınıf vatandaş olarak görülmüş; yapılan toprak reformu adı altında, Müslümanların topraklarını Sırp ve Hırvatlara dağıtarak Müslümanları fakirleştirmiş ve göçe zorlamışlardır. Yine de bu zor şartlar altında Müslümanlar varlıklarını devam ettirmeyi başarmışlar.

Tito'nun ölümünden sonra Yugoslavya Federal Cumhuriyeti'nin işleri bozulmaya başlamış ve yavaş yavaş bağımsızlıklar ilan edilmiştir. 1991 yılında Hırvatistan ve Slovenya bağımsızlık ilan etmiş. 1992 yılında ise Bosna-Hersek bağımsızlık ilan etmiştir; fakat bu bağımsızlıktan sonra Bosna'ya saldırılar başlamış, bu saldırılar 1995 yılında imzalanan Dayton Barış Anlaşmasına kadar devam etmiştir. Daha sonra kendi bağımsızlığını ilan ederek bağımsız bir ülke haline gelen Bosna-Hersek, günümüzde de bağımsız bir ülkedir. Bu bağımsızlık mücadelesinde İzzetbegoviç, önemli bir rol oynayarak ülkeye bir gelecek sunmuştur.

1.2. ALİYA İZZETBEGOVIÇ'İN HAYATI

İzzetbegoviç, 8 Ağustos 1925 yılında, Bosna-Hersek'in Bosanski Samac kasabasında, Babasının ikinci eşinden dünyaya gelmiştir ve yedi kardeşi vardır. Bunların ikisi kendisinden büyük ve babasının ilk eşinden dünyaya gelmiş iken, kendisinden küçük dört kardeşi daha vardır. İsmi almış olduğu dedesi askerlik görevini yerine getirirken İstanbul'da Sıdika adlı kızla evlenmiş daha sonra Osmanlı ordusundaki subaylık görevi sebebiyle buraya tayin edilmiş ve burada toprak satın alarak kasabanın ileri gelenlerinden olmuştur (İzzetbegoviç, 2013b: 481). İzzetbegoviç

ailesi bir zamanlar Samac'ın en zengin ailelerinden biriymiş; ancak Birinci Dünya Savaşı'nın olumsuz etkileri ve işleri derleyip toparlasın diye devrettiği Yahudi muhasebecinin kendini dolandırarak kaçması sonucu, birden Mustafa Bey'in elindeki serveti sıfırlanmış ve borç batağına düşmüş. Öyle bir duruma gelmiş ki artık ailenin günlük temel ihtiyaçlarını karşılamakta zorlanır olmuş. Bunun üzerine Mustafa Bey, kayınpederinin Saraybosna'ya çağırarak elinden tutması üzerine, İzzetbegoviç henüz iki yaşındayken buraya göç etmiştir (Yorulmaz, 2015: 28-29).

İzzetbegoviç'in çocukluğu, babasının hastalığının⁶ üzüntüsü içerisinde ve zor şartlar altında geçmiştir. Saraybosna, İzzetbegoviç için zor bir hayat şartı demek olabilir ama buraya göçün en azından kendisinin yazdığı gibi daha iyi bir eğitim alma imkânı gibi bazı avantajları da olmuştur. Eğer Samac'ta kalmış olsaydı bu kadar kaliteli bir eğitim alması mümkün olmayabilirdi (İzzetbegoviç, 2013b: 12). İzzetbegoviç, ilkokula başlamadan önce mahalle mektebinde Kur'an Kursuna gitmiş ve İlkokulunu Bendbaşı'nda bulunan eski tarihi bir binada okumuştur. Bu okulda eğitim gördüğü öğretmenlerden, sadece kısa süreliğine eğitim gördüğü bir Müslüman öğretmeni dışındaki tüm öğretmenleri Sırp'tır. Çünkü o dönemde Bosna'daki tüm çocukları Sırplaştırma politikası izleniyor ve buna paralel bir şekilde nahiyenin üçte birini Müslümanların oluşturmasına karşın, tüm yöneticilerinde Sırp asıllı olmasına dikkat ediliyordu. Bu durum Yugoslavya döneminde olduğu gibi İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Tito rejimi altında da devam etmiştir (Yorulmaz, 2015: 35-37). Dönem içerisinde o kadar Boşnak yazarın eseri olmasına rağmen, bunlar okullarda yasaklanmış; en iyi alimler cezaevlerine konulmuş ve kültür yok edilmeye çalışılmıştır (Halilbegoviç, 2016: 59).

İzzetbegoviç, ilkokul ve ortaokulu bitirdikten sonra Saraybosna'nın en iyi liselerinden biri olan Birinci Erkek Lisesi'ne girdi. Bu lise dönem içerisinde Yugoslavya'nın en iyi eğitim kurumuydu ve buradan mezun olanlar ülke genelinde özel bir statüye sahip olarak, kolaylıkla iş bulabiliyorlardı (Yorulmaz, 2015: 40). İzzetbegoviç, lise yıllarında ders çalışmak yerine sürekli kitap okumayı özellikle Avrupa felsefesinin temel eserlerini okumayı tercih etmiştir. O, okumayı bir alışkanlık haline getirmiş, hapis hayatında bile bunu bırakmayarak tüm hayatı boyunca bu

⁶ Babası I. Dünya savaşı sırasında yaralanmış ve daha sonra bu felce çevirmiştir. Bu sebepten hayatının son on yılını yatağa bağlı geçirmiştir.

alışkanlığını devam ettirmiştir. Bu okumaları sayesinde, doğu ve batı düşüncesini kavramanın yanında önemli İslam düşünürlerinin eserlerini okuyarak İslam üzerine önemli bilgiler de edinmiştir.

İzzetbegoviç, 1943 yılında liseden mezun olmuştur. Bu zaman zarfı 2. Dünya savaşının ortalarına tekabül etmekteydi ve bu dönem içerisinde savaşın açlık gibi birçok zorluğunu yaşamıştır (Eliaçık, 2012: 57). Yine bu dönem zarfında orduya yazılması gerekirken, bundan uzak durmuş ve asker kaçağı durumuna düşerek Posavine bölgesine kaçmıştır. “Çünkü Yugoslavya’yı işgal eden Naziler Bosna Hersek bölgesine, Hırvat milliyetçilerden oluşan Ustaşa rejimini ikame etmiştir ve İzzetbegoviç faşist bir yönetim altında askerlik yapmayı kabul etmemiştir.” (Akın ve Karaarslan, 2014: 14) Bu bölge, Bosna’nın diğer bölgelerine nazaran daha tehlikesiz bir yerdi; çünkü bu bölgeyi Çetniklerle birlikte Miladi Müslimani kontrol ediyordu ve iki taraf arasında saldırmazlık anlaşması vardı (Yorulmaz, 2015: 55).

1.2.1. Genç Müslümanlarla Tanışması

Bu zaman zarfında Ormancılık öğrencisi Tarık Muftic, Tıbbiye öğrencisi Esat Karalavya, mühendislik okuyan Emin Granov ve inşaat mühendisliğinde okuyan Husrev Basagiç tarafından oluşturulan Genç Müslümanlar grubuyla temas kurmuştur. Bu grup anti feminist ve antifaşist bir gruptu ve grubu oluşturanların çoğu üniversite öğrencisi olmasına rağmen lise öğrencileri de bulunmaktaydı (Öztürk, 2016: 720). İzzetbegoviç, Genç Müslümanlar örgütünü bize şöyle tanımlıyor:

“Onlar, dinimle ilgili duymak istediklerimle aynı paralelde olan bazı yeni fikirlerin anahtarını oluşturdular. Bunlar bizim mektepler de öğrendiklerimizden, okulda almış olduğumuz dini eğitimden, katıldığımız konferanslardan ya da o günün dergilerinde okuduğumuz makalelerden çok farklıydılar. Bunu öz ile bilim arasındaki bir mesele olarak görüyorum- bizim nazarımızda hocalar, yani İslam dinini öğreten öğretmenler, İslam’ın ritüellerini ya da dışsal formlarını yorumlamaya ve özü göz ardı etmeye daha fazla eğilimliydim.” (İzzetbegoviç, 2013b: 17-18)

“Genç Müslümanlar Örgütünün asıl hedefi İslamiyet’i bir dogma olarak değil de bir yaşam tarzı olarak uygulamaktı.” (Jesenkoviç, 2013: 22) Bu grup İzzetbegoviç’e, İslam dininin bu kadar iyi nüfuz etmesini sağlayan nedenler arasında en önde gelmektedir; çünkü İzzetbegoviç birçok şeyi üstün körü kabul etmek yerine bu konuları, burada en ince ayrıntılarına kadar tartışarak, mantıki bir şekilde yeniden oluşturmuştur.

Bu grubun felsefesinde ki asıl savunusu olan İslam üzerine kabullerinde, etkisi önemli oranda olmakla birlikte, bu yöndeki önemli bir etkide dindar bir kadın olan annesidir. Annesi, zorlu hayat şartlarında dine tutunmuş ve dünya hayatında en emin yolun İslam'ın gösterdiği şekilde yaşamak olduğunu İzzetbegoviç'e öğretmek için elinden geleni yapmıştır (Göka, 2016: 274). Yine bu yönde önemli hatta günümüz problemlerinden olan dogma bakış açısını kırıncı bir etkende, 15 yaşında iken inancında yaşadığı tereddütlerdir. Kendi kaleminde bu tereddütün sebebi olarak, o dönemde arkadaşlarıyla her şeyi konuşmasını ve komünist, ateist yazıları okumasını görmektedir. İki yıllık bir sarsıntıdan sonra inancına geri dönen İzzetbegoviç için, o artık atalarından devraldığı bir din değil, yeni baştan edindiği bir amaçtır (İzzetbegoviç, 2013b: 12-14).

Bu üç etkinin İzzetbegoviç'in tüm felsefesini var ettiğini söyleyebiliriz. Annesi sayesinde İslam'a ilgi duyan İzzetbegoviç, inancındaki tereddüt sayesinde bunu dogma bir şekilde kabul etmemiş ve Genç Müslümanlar grubundaki tartışmalarla yeni baştan edinmiştir. Dogma halinden kurtardığı İslam'ın asıl manasını bulmaya çalışmış ve felsefesini bu asıl mana üzerine kurmuştur.

1.2.2. Özgürlük Kaybı

Daha sonraki yıllarda Genç Müslümanlar, bu coğrafyada hızla yayılmaya ve komünist rejim karşısında tehdit olmaya başlayınca, 1945 yılında 14 kişi ile birlikte tutuklanarak 3 yıl hapis hayatı yaşamıştır. “İddianamede’de “Miladi Muslimani” (Genç Müslümanlar Teşkilatı) üyesi olmak, Tito’nun fikirlerini eleştirmek ve onun fikirlerini devletleştirmek isteyen savaşçı önderler kabul edilen Partizanlar’a karşı muhalefet oluşturmak ve Sovyet karşıtı gizli propaganda yapmak gibi iddialar yer almıştı.⁷” (Eliaçık, 2012: 61)

İzzetbegoviç, 21 yaşında girdiği hapis hayatını okumak için bir fırsata dönüştürmüş ve bu dönem içerisinde yayınlandığı zaman 10 dile çevrilen kitabı “Doğu Batı Arasında İslam” adlı eserinin ilk müsveddelerini yazmıştır. 3 yıllık mahkumiyeti sonrası Halida ile evlenmiştir. Halida ile 1943 yılında tanıştığını vurgulayan İzzetbegoviç, bu tarihten sonra sürekli görüştüklerini hatta bu görüşmelerin hapiste geçirdiği yıllarda da devam ettiğini söylemektedir. Onun, Halida’ya olan aşkı, “savaşa

⁷ İzzetbegoviç'in materyalist bakış açısı üzerinden komünizme bu kadar fazla yüklenmesinin alt yapısı bu yıllara dayanmaktadır.

meydan okuyan ve umursamayan bir aşktır” (Bayram, 2016: 18) Öyle ki savaş uçaklarının geçişini haber veren sirenlerin çalması onları mutlu ederdi; çünkü insanların kaçıştığı sırada onlar bir araya gelerek, bu tehlikeye meydan okurlardı (İzzetbegović, 2013b: 23).

Daha sonraki yıllarda eğitimine hukuk fakültesine başlamak istemiş; fakat eniştesi ve babasının Komünistlerin onu asla unutmayaacağı ve meslekte ilerlemesine izin vermeyeceği yönündeki söylemleri ve zorlamaları üzerine ziraat fakültesine başlamıştır. Burada 1952 yılına kadar 3 yıl eğitim gördükten sonra ilgisini yitirmesi sonucu hayalinde olan Hukuk Fakültesine geçiş yapmış ve 1956 yılında buradan mezun olmuştur (İzzetbegović, 2013b: 19). Hayallerini gerçekleştirmişti; fakat 10 yıllık bir süre kazancını çoğunlukla Karadağ’da Niksiva yakınındaki hidroelektrik santrallerinin yapımında, inşaat sektöründen kazanmıştır. Bu arada makaleler yazmaya başlamış ve bunların birçoğu hiç yayınlanmamıştır. 1970 yılında ilk eseri olan ve ikinci kez özgürlüğünü kaybetmesine sebep olan “*İslam Deklarasyonu*” adlı eserini yazmıştır. “Deklarasyon’un ana fikri, Müslüman kitlelerin imgelemine ancak İslam’ın yeniden canlandırılabilceği ve onları bir kez daha kendi tarihlerinin aktif katılımcıları olmaya muktedir kılabilceği idi.” (İzzetbegović, 2013b: 30)

Yine bu yıllarda felsefesini en iyi yansıtan eseri olan “*Doğu Batı Arasında İslam*” adlı eseri üzerine çalışmalarına devam etmiştir. Daha önce değindiğimiz gibi, bu eser üzerine çalışmaya ilk mahkumiyeti öncesinde 21 yaşında başlamıştı; ancak tutuklanması üzerine kız kardeşi onu çatı katında kireşlerin altında saklamıştır. İzzetbegović daha sonra onu bulduğunda bazı yerleri çürümüş haldeydi ve bu yıllarda yeni eklemelerle metni yeniden yazarak Kanada’daki bir arkadaşına göndermiş ve ikinci hapis hayatını çekerken, Amerikalı bir yayıncı kitabı basmıştır. Kitap hemen büyük bir yankı uyandırmış ve İzzetbegović, ağır iş cezasına mahkum edilmiştir (İzzetbegović, 2013b: 30).

“*İslam Deklarasyonu*” adlı eserin basımından sonra 23 Mart 1983 günü Yugoslavya polisi İzzetbegović’in evini basarak, onu hapishaneye nakletmiştir. Bu davada Bosna’nın dört bir yanından yüzlerce kişi tutuklanmış; sorgucular, gerçeği arama peşine düşmek yerine, İzzetbegović ve Müslümanların diğer haklarını savunan kişileri suçlu çıkarmak için hareket etmişlerdir. Bu uğurda hapis tehdidiyle birçok

yalancı şahit ayarlanmış ve İzzetbegoviç grup lideri olarak yargılanmıştır (İzzetbegoviç, 2013b: 36). Saraybosna Davası'nda suçlama şu şekildeydi:

“Savcı: 1974’ün başında, İslam Rönesans’ını ve Müslümanların İslamileşmesini sabit fikir haline getiren İzzetbegoviç Aliya ve Behmen Omer, geniş bir çevrede ilgi uyandıracak metinler vasıtasıyla bu konuyu aydınlatmanın asli önceliği üzerinde görüş birliği yaptılar. Bunun üzerine İzzetbegoviç bu tür muhtelif metinler yazdı ve yayınladı. Bunları, Viyana’daki düşman göçmen topluluğunun üyeleri olan Omer Behmen ile Teufik Velagic’e verdiği ve onlardan aldığı değerlendirme ve önerilerini de dahil ettiği İslam Deklarasyonu’nun birinci versiyonu izledi... İslami hareketin ve rönesansın ilkeleri olarak şunları vurguladı: “Tarihte, aynı zamanda siyasi olmayan tek bir gerçek İslami hareket yoktur. Bu İslam’ın hem bir din, hem bir felsefe, bir ahlak, bir atmosfer, kısacası bütünsel bir hayat tarzı olmasından dolayı böyledir. Çok fazla yasanın ve karmaşık bir yasama sisteminin mevcudiyeti, kural olarak, o toplumda bir şeylerin çürümüş olduğunun yeterli bir göstergesidir ve bu toplumun yasa çıkarmaya bir son verip, insanlarını nasıl davranmaları gerektiği hususunda eğitmeye başlamaya ihtiyacı vardır... İslami hareket din ve siyasetin ahenkli bütünüdür... Müslümanlar kardeşler... İslami hareket, manevi ve sayısal bakımdan yeterince güçlendiğinde, sadece mevcut gayri-İslami yöntemleri yerinden etmek için değil, fakat aynı zamanda yeni bir İslami yönetim yaratmak için, iktidarı ele geçirme çabasına girişebilir ve girişmelidir de.” 1974 ile 1983 yılları arasında bu Deklarasyon metni, Yugoslavya Sosyalist Federal Cumhuriyeti’nin toplumsal düzenine yönelik, karşı-devrimci bir tehdit yaratmak amacıyla Arapçaya, Türkçeye, İngilizceye ve Almancaya çevrilmiş ve bir önsözle birlikte bu dillerde yayınlanmıştır. Adı geçen metin, yine Deklarasyon’da ortaya konulmuş gayelerle ve onun belirlediği tarzda, ülkede toplumsal düzene yönelik karşı-devrimci bir tehdit olarak benzer düşünceleri paylaşan bir insan grubu oluşturma maksadıyla 1976-1983 arasında okumaları için çok sayıda aydına verilmiştir...” (Aktaran: İzzetbegoviç, 2013b: 37-38)

Davada İzzetbegoviç, çete başı olarak gösterilmiş ve “İslam Deklarasyonu” adlı eserin belirli bölümleri bütünden kopuk bir şekilde alınarak, kendisini rejime karşı devrimci olarak göstermiştir. Oysa eser incelendiğinde açıkça görülecektir ki, üç kısımdan oluşan bu eserin; birinci kısımda başta Türkiye olmak üzere tüm İslam ülkeleri eleştirilerek, İslam’ın geri kalma sebepleri üzerinde durulmuş, ikinci kısımda ise İslami düzenin nasıl olabileceği gösterilmiş ve onun ilerlemesi için yapılması gerekenler söylenmiştir. Üçüncü ve son kısımda ise İslami yeniden doğuş üzerinde durularak bir devrim gerektiği ama bu devrimin siyasi bir devrim değil, İslam’ın kalkınması amacıyla sil baştan bir devrim olması gerektiği üzerinde durulmuştur (İzzetbegoviç, 2014).

İzzetbegoviç, mahkemedeki savunmasında *İslam Deklarasyonu* eserinin, Bosna’da İslam Devleti kurmakla bir ilgisinin olmadığını, zaten kendi düşüncesine göre

nüfusun çoğunluğunun bunu isteyen Müslümanlardan oluşması gerektiğini ve bununda Bosna için söz konusu olmadığını söylemiştir (Erbaş, 2016: 650). Fakat mahkemenin gerçekleri ortaya çıkarmak gibi bir amacı yoktur. Duruşmada birçok usulsüzlük gerçekleşerek birçok insana zorla yalancı şahitlik yaptırılmış ve bu 36 şahitten 21'i zorlamayı mahkemede dile getirmelerine rağmen, savcı bunu dikkate almamış ve onların mahkeme öncesi vermiş oldukları ifadeleri doğru kabul ederek; İzzetbegoviç'e, 14 yıl diğerlerinin herbirine de 5'er, 6'şar, 7'şer olmak üzere toplam 90 yılı bulan hapis cezası vermiştir (Yorulmaz, 2015: 129-130). Mahkemenin bu konudaki açıklaması şöyledir:

“Mahkeme, adı geçen şahitlerin mahkeme öncesi tahkikattaki beyanlarını esas almıştır; çünkü duruşmalar sırasında ifadelerindeki değişikliklere dair açıklamaları kabul edilemez ve mantık dışıydı.” (Aktaran: İzzetbegoviç, 2013b: 46)

Bu tutuklama ile aynı zamanda Kosova'da 15 genç, Kosova'nın bağımsızlığını istediği için tutuklanmış ve ülkeyi bölmek istemelerine rağmen, İzzetbegoviç ile beraber 14 kişiye verilen cezayla aynı cezaya çarptırılmışlardır. Ceza da olan bu adaletsizlik hapisane döneminde de devam etmiş, hapisane yönetimi onlara karşı daha anlayışlı olmuştur (Kasumagiç, 2016: 37). İzzetbegoviç'e göre bu durum komünist rejimin çöküşe geçtiğini bize göstermektedir. Çünkü onun için “hukuk gücünün değil zayıfın silahıdır. Güçlü hukuka ihtiyaç duymaz.” (İzzetbegoviç, 2013a: 208) Oysa bu rejim, zayıfın değil gücünün yanında yer almıştır. Güçlü rejimler insanları söyledikleri sözler nedeniyle mahkum etmezler; zayıf olanlar korkar ve şiddete başvururlar. Kendi cumhurbaşkanlığı döneminde birçok zorluğa rağmen ahlaki kabullerinden vazgeçmeyerek, çekilen sıkıntılara rağmen, düşünce özgürlüğüne kısıtlama getirmemiştir. Çünkü onun için tehdit, dayak, hapis gibi dayanaklarla düşüncelere set çekemezsiniz (İzzetbegoviç, 2013b: 62). İzzetbegoviç, söylediklerini pratikte de var ederek iktidarda kaldığı süreç zarfında da düşünce özgürlüğüne yer vermiştir. Gazetecilerin onun hakkında yaptığı yalan haberlere bile bir şey yapmaz hatta bazen kendisi gazeteye cevap yazardı; çünkü gazetecilerin bunları yazmasını yeterince araştırma yapmamalarına bağlar ve gerçekleri kendi kalemiyle yazarak, onların anlamalarını isterdi. Alman Dış Politika Derneği'ndeki konuşmasında düşünce özgürlüğüyle ilgili şunlara değinmiştir:

“Geçen gün İnsan Hakları Özel Raportörü Sayın Tedausz Mazowiecki’nin yazdığı raporu büyük bir mutluluk ve kıvanç duyarak okudum. Bu rapora göre Saraybosna’da üç aktif TV kanalı, sekiz radyo istasyonu bulunuyor. Bosna’nın diğer bazı bölgelerinde de radyo istasyonları var. Tek devlet televizyonu RTVBİH, onun dışındaki kanallar ya bağımsız ya da muhalefet yanlısı. Geçtiğimiz günlerde Zagreb’te savaş boyunca Bosna-Hersek’te yayınlanmış olan 175 gazete ve dergi sergilendi. Bunların çoğu bağımsız basına aitti. Bosna-Hersek’te basına sansür uygulanmamaktadır, tek bir yayının yasaklandığı, yazdıkları yüzünden tek bir gazeteciye dava açıldığı görülmemiştir.” (İzzetbegoviç, 2013b: 507)

Kasım 1983 yılında 14 yıl hapis hayatı yaşamak üzere Foça’ya nakledilen İzzetbegoviç, birçok cinayet suçlusunun bulunduğu bir bölüme yerleştirildi. Birçok insan bu durumdan hoşnutsuzluk duyarken o, bunu kendisi için bir şans olarak gördü. Çünkü onun için hırsızlar ve yankesiciler adi suç işleyenlerdir; ama katiller tümüyle farklı bir tip oluştururlar (İzzetbegoviç, 2013a: 74). Ona göre, hapishanede bir profesör veya ünlü bir kişi olmak hayatı kolaylaştırmaz, ama orada bir hukukçu olmak önemlidir. İzzetbegoviç, hukukçu olduğu için mahkumlar ondan, dilekçe, temyiz başvurusu vb. kaleme almasını istemişlerdir. Bunun İzzetbegoviç için iyi olan bir yönü vardır; çünkü birçok mahkum hayat hikayesini anlatmıştır. Bu ise onun, insanları daha iyi tanımasını sağlayarak, felsefi görüşlerinde etkiye sahip olmuştur. Bu etkinin en bariz örneği, cinayet suçlularının birçoğunun haklı oldukları yönündeki kanaatidir. Çünkü onlar onurları için bunu yapmışlardır (İzzetbegoviç, 2013b: 486).

İzzetbegoviç, burada okuduğu kitaplar ve yazarlar hakkındaki düşüncelerini küçük küçük notlar halinde yazarak, mahkum bir arkadaşı sayesinde dışarı çıkarmayı başarmıştır. Daha sonra bu notlar “*Özgürlüğe Kaçışım*” adında bir kitap haline gelmiştir. “Felsefeden sosyolojiye, antropolojiden siyasete ve daha birçok alana dair düşüncelerini içeren bu kitap, *İslam Deklarasyonu* ve *Doğu Batı Arasında İslam* adlı çalışmalarının yanında İzzetbegoviç’in felsefe birikimini ortaya koyan önemli bir eserdir.” (Akın ve Karaarslan, 2014: 17)

Sonraki yıllarda mahkumiyetine devam ederken, pişmanlık ifadeleri kullanması durumunda özgür olacağı kendisine beyan edilmiş; fakat kendisi bunu kabul etmemiştir (İzzetbegoviç, 2013a: 34). Çeşitli uğraşlar sonrası cezasını belli bir miktar indiren İzzetbegoviç, 1988’in kasımında Yugoslavya Cumhurbaşkanı’nın affı ile sadece dört ay daha hapis hayatı yaşamıştır. Yani fiiliyatta on dört yıllık cezasının sadece beş yıl sekiz ayını hapiste geçirmiştir. Hapis hayatı bittikten sonra Cumhurbaşkanı olduğu yıllarda bu

rejim altında yaşadıklarını bir insan olarak unutmamış; fakat bir politikacı olarak affetmiş ve kendisine adaletsiz bir şekilde bu sıkıntıları yaşatanlara herhangi bir adaletsizlik yapmamış, birçoğu aynı mevkide görevine devam etmiştir. Fakat bu kişilere bir şey yapmaması bu yapılanları unuttuğu anlamına gelmez. *Özgürlüğe Kaçışım* adlı eserindeki şu sözler bunların unutulmayacağını bize gösterir:

“Ruh da beden kadar acı çeker. Tıpkı kötü havalarda eski yaraların azması veya kemiklerinizin uzun bir hayat boyunca topladığınız ve sadece kısa bir süre için unutmış olduğunuz darbelerden dolayı sızlanmasında olduğu gibi, eski ve uzun bir süre unutulmuş tüm acıların ve yaraların da “tutuştugu” günler vardır. O günlerde gergin ve içinize kapanık olursunuz; ruhunuzda yeniden açılan yaralar, hiçbir şeyin kaybolmadığını, ortadan kalkmadığını, tüm acıların ve kötü hatıraların zerre kadar yok olmadığını hatırlatır size. Onlar tıpkı bu kez olduğu gibi sadece bir an uzaklaşır, dibi görünmez bir derinliğe çekilirler ve siz onları arkanızda bırakırsınız. Gelecek sefere kadar.” (İzzetbegović, 2013a: 33)

1.2.3. Siyasette Aliya

İzzetbegović’e göre, özgürlük ve komünizm birbiriyle uzlaştırılamazdı. 20. yüzyılın ortasında komünizm, özgürlüğü alt etmişti; fakat aynı yüzyılın sonuna doğru 1989-1990 yıllarında İzzetbegović’in öngördüğü gibi komünizm özgürlüğün karşısında dayanamamış ve çözülmüştü. İzzetbegović, bu çöküşe iki hastalığın sebep olduğunu savunur. Birinci olarak sosyalist ekonomi, kapitalist dünyanın daima gerisinde kalacaktır; ikinci olarak sistemin içine yerleştirilmiş Sırp hemoganyası. Yugoslavya birçok halktan (Müslümanlar, Hırvatlar, Sırlar, Makedonlar, Karadağlılar, Slovenler) oluşmaktaydı ama bütün önemli pozisyonları Sırlar ele geçirmiştiler. Bu iki sebep çöküşü hızlandıran sebeplerdi.

Komünizmin çöküşüyle ülke yeniden doğuş sürecine giriyordu ve bununla birlikte yeni partiler kurulmaya başlamıştı. Bu durumda Boşnaklar ve Müslümanları bir araya getirecek bir partiye ihtiyaç vardı. İşte bu birliği sağlayabilmek için Genç Müslümanlarla temasa geçtiği dönemden itibaren siyasi hayata giriş yapmış olan İzzetbegović ve arkadaşları SDA (Demokratik Eylem Partisi)’yı kurdular ve partiye amblem olarak yeşil zemin üzerinde hilal ve yıldızın bulunduğu Endülüs Müslümanlarından alınma sembolü seçtiler. Daha sonra devlet bağımsızlığını ilan ettiğinde ise, bunun yerine zambak figürlü beyaz bayrak tasarlanacaktır (Akın ve Karaarslan, 2014: 18; Öztürk, 2016: 723; Erkilet, 2015: 619). Partinin sunmuş olduğu

siyasi etkinlikler incelendiğinde özellikle dinler üzerinde olmak üzere, asıl vurgu özgürlük üzerine olmuştur.⁸ SDA'nın kurulmasının ardından Bosna'daki Sırp ve Hırvatlar da kendi partilerini kurdular. Sırlar SDS adlı Sırp Demokratik Partisi'ni oluştururken, Hırvatlar da HDZ adında Hırvat Demokratik Birliği'ni kurdular (Erbaş, 2016: 651).

Kimse o kadar sene yönetimde bulunan komünistler döneminde, hapis hayatı yaşamış, üstelik dindar bir adamın öncülüğünde kurulmuş bir partinin başaracağına inanmıyordu; ama İzzetbegoviç, özgürlüğüne kavuştuktan bir yıl sonra partiyi kurmuş ve bundan tam bir yıl sonrada Kasım 1990'da seçimlerden zaferle çıkarak Cumhurbaşkanı olmuştur. Bu seçimlerde beklendiği gibi Boşnaklar Boşnak liderlerin, Sırlar Sırp liderlerin, Hırvatlar Hırvat liderlerin arkasından gitmiş ve seçim sonucunda SDA partisi parlamentodaki yerlerin %34'ünü, SDS %31'ini, HDZ %17'sini ve muhalefet partileri de %16'sını kazanmıştır. Böylece SDA, 240 kişilik sandalyenin 86'sını kazanarak zafer elde etmiştir. SDA, her ne kadar Müslüman toplumunun partisi olarak kurulmuşsa da, Yugoslavya'nın iç sınırlarının bölünmesi ile Boşnakların ulusal partisi görünümü almıştır (İbrahimi, 2016: 554). “Bir asır boyunca, din aşağıya itiliyordu ve kenara bırakılıyordu, o çıktı ve dedi: “Hayır, hayır! Biz Müslümanız çünkü Müslümanız. Bazı şeyleri bizim de burada yönetmemiz gerekiyor, bazı şeylerde bizim de öncülüğümüzü tanımak gerekir.”” (Mulaosmanoviç, 2016: 71) 1991 yılının sonuna doğru İzzetbegoviç Cumhurbaşkanlığı Başkanı, SDS'nin lideri Krajisnik Parlemonta Başkanı ve bir Hırvat ta Başbakan seçilerek göreve başlamıştır (Peyanoviç, 2016: 44-45).

Bu arada Berlin Duvarı'nın yıkılmasıyla birlikte soğuk savaş dönemi sona ermiş, SSCB'nin yerini Rusya almış ve Varşova Paktı tarih olmuştur. Bu gelişmelerle paralel bir şekilde aynı yıllarda Yugoslavya dağılma aşamasına gelmiştir; çünkü Tito'nun ölümü ve Sovyet tehdidinin ortadan kalkması ile bir arada yaşamak için bir gerekçe kalmamıştır. Artık çökmek üzere olan Yugoslavya'nın kurtulması için yoğun görüşmeler başlamış, İzzetbegoviç partilerle işbirliği içerisine girerek bir tür milli uzlaşma zemini oluşturmaya çalışmışsa da bunlar başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Sırp ve

⁸ İzzetbegoviç'in ahlak üzerine olan görüşlerine değineceğimiz kısımda, özgürlüğün tüm felsefesi için önemi açıkça görülecektir.

Hırvat cumhurbaşkanları Milosevic⁹ ve Tudman¹⁰ bunu istemiyor, gizli bir şekilde Müslümanları görmemezlikten gelerek çoğunluk prensibine göre Bosna-Hersek'i bölüyordular. Çünkü, Sırbistan ve Hırvatistan'ın büyük devlet hayalleri ve milliyetçilik ideolojileri, Yugoslavya'nın parçalanmasının Bosna Hersek topraklarına doğru genişlemeleri için kendilerine bir şans vereceği konusunda aldanmışlardı (Trnka, 2010: 44). İlk olarak 1991'de savaş Slovenya'da patlak verdi ve önce Slovenya daha sonra Hırvatistan, Yugoslavya'dan ayrıldı. İzzetbegoviç, artık Yugoslavya'nın içerisinde kalamayacaklarını, eğer böyle bir şeyi kabul ederlerse Yugoslavya'nın değil Sırbistan'ın içinde kalacaklarını söyleyerek reddetti (İzzetbegoviç, 2007: 20). 15 Ocak 1992'de Avrupa ülkeleri, Slovenya ve Hırvatistan'ın bağımsızlığını tanıdı; fakat Bosna-Hersek'in ve Makedonya'nın bağımsızlığını bir referanduma tabi kıldılar. Bunun üzerine Bosna-Hersek referandum yapma kararı aldı. Fakat bu referandumun başarılı olması pek mümkün gözüküyordu; çünkü BM referandumda %60'ın üzerinde bir oranı kabul ediyordu. O dönemde Bosna nüfusunun %52'si Müslüman, %30'u Sırp, %17'si Hırvat ve diğer etnik unsurlardan oluşuyordu. Yine Komünist Müslümanların oy vermesi beklenmediği için referandumda %60'ın aşılması beklenmiyordu (Hasaneyn, 2016: 613-614). Referandum sorusu şu şekildeydi:

“Egemen ve bağımsız bir Bosna-Hersek'ten, Bosna-Hersek halklarının ve vatandaşlarının –Müslümanların, Sırpların, Hırvatların ve ülkede yaşayan tüm diğer ulusların mensuplarının- eşit haklara sahip olacağı bir devletten yana mısınız?” (Aktaran: İzzetbegoviç, 2013b: 125)

Seçmenlerin %63.4'ü referanduma katılmış ve bunların %99'dan fazlası “evet” cevabı vermiştir. Referandum sonrasında 1992'de ilk olarak Avrupa Topluluğu ertesi gün Amerika Birleşik Devletleri, Bosna-Hersek'i tanımıştır (İzzetbegoviç, 2013b: 126). Artık Bosna-Hersek bağımsız bir ülkeydi ama bunu istemeyenler vardı. Bağımsızlığını ilan etmesinden hemen sonra, daha düne kadar kapı komşuları olan Sırp tarafından saldırıya uğramış ve savaş başlamıştır.

1.2.4. Savaş Geliyor

Bosna-Hersek, Avrupa Birliği kararı ile bağımsız bir devlet olarak ilan edilmesi ile birlikte Sırbistan, Karadağ ve Yugoslav Ordusu'nun saldırısına maruz kalmıştır.

⁹ Sırp Devlet Başkanı

¹⁰ Hırvatistan Devlet Başkanı

Saldırı, Bosna-Hersek'in AGİT üyeliğine kabulü ile şiddetlenmiş ve Birleşmiş Milletler üyeliğine alındıktan sonra ise çok daha sert ve acımasız olmuştur (İzzetbegović, 2007: 63). İzzetbegović, İkinci Dünya Savaşı'nın sıkıntılarını görmüş bir kişilik olarak; olayların bu noktaya gelmemesi için elinden geleni yapmış ama bu hazin sona engel olamamıştır.

- Bu savaştan kaçınılabilir miydi?

İzzetbegović için bu savaş, Slovenya ve Hırvatistan ayrılıncaya kadar önlenebilirdi ama sonrasında önlenemezdi. Çünkü bu devletlerin ayrılmasıyla birlikte barış, Boşnaklar açısından Büyük Sırbistan hayalinin bir parçası haline gelerek köleliği kabul etmekte ve bu savaştan bile daha kötüydü (İzzetbegović, 2013b: 138-139). SDA kongresindeki konuşmasında konuyla ilgili olarak ağzından çıkan şu cümleler sorunun cevabını vermektedir:

“Büyük Allah’a yemin ederiz ki köle olmayacağız!” (İzzetbegović, 2007: 56)

Zaten bu savaşı karşı taraf istiyordu ki bu işleri daha da zorlaştırıyordu. Bunu İzzetbegović'in Başpiskoposla görüşmesinde açıkça görmekteyiz. İzzetbegović, bu görüşmede Müslümanların Sırlara asla el kaldırmayacaklarını söylemesine karşılık Başpiskopos buna ilişkin yorumunda Karadzic'den de böyle bir cevap beklediğini ama asla alamadığını söylemiştir (İzzetbegović, 2013b: 102).

Savaş Bosna için başlı başına bir felaket olmasına rağmen yeni felaketler üst üste geliyordu. BM Güvenlik Konseyi, Eylül 1991'de eski Yugoslavya üzerine silah ambargosu koydu. Bu karar ilk bakışta iyi bir karar gibi görülmektedir; çünkü ne kadar az silah o kadar az zarar. Ama unutulmuş bir şey vardı, karşı taraf yıllarca buna hazırlıklı bir şekilde silah biriktirmişti zaten (İzzetbegović, 2007: 264). Bu ambargo yalnız Bosna ordusunu engellemek anlamına geliyordu ve bunun karşısında Sırların elinde çok fazla silah bulunuyordu. İzzetbegović'in şu sözleri bunu bize göstermektedir:

“Askerlerimiz, toplara ve tanklara karşı tüfeklerle savaşıyorlar. Pek çok insanımızı kaybettik. Olaylar gösteriyor ki, bu insanların %90'ı tanklar ve havan topları vasıtasıyla katledilmiş. Kasabamız ve köylerimiz güçlü silahların ve katillerin elindeki toprakların merhametine terk edilmiş durumda.” (İzzetbegović, 2010: 157-158)

Bu şartlar altında Bosna-Hersek'in savaşın başında yok edilmesi öngörülüyordu; oysa Bosna direnerek belirli ölçüde silahlanmayı başardı¹¹ ve zamanla kendi ordusunu kurarak daha güçlü hale geldi. İzzetbegović'in yazdığı gibi tarih öngörülemezdir ve onun kendi maceraları vardır. Bizler burada sudaki balık gibiyiz, nereye gideceğimiz elimizde değil, bu yüzden elimizden gelenin en iyisini yapmaya gayret etmeliyiz (İzzetbegović, 2007: 124).

Evet ortada bir savaş vardı bu savaş yavru bir ceylanın aslana karşı direnişine benzemekteydi. Yavru ceylanın kendisini savunabileceği silahı yoktu. Daha savaşın başında ülke topraklarının %70'i kaybedilmiş, 200000'den fazla sivil öldürülmüş, nüfusun dörtte biri evlerini terk etmeye zorlanarak, köy ve kasabalar harabe haline getirilmiştir. Bu savaş iki eşit ordu arasında değil, bir ordunun sivillere karşı savaşı olmuştur. Yine Avrupa, halkın kendini savunmasını önlemek adına, soykırım gerçekleştiren bu acımasız orduya hiçbir engel oluşturmamış; ancak bu sivil halkın kendini savunmasını istemediklerini bu kadar açıkça gösteren saçma bir silah ambargosu ile Bosna halkının elini kolunu bağlamıştı (İzzetbegović, 2013b: 207-208). Fakat aslan ne kadar keskin pençelere sahip ve ceylanın kaçış alanı ne kadar kısıtlı olsa da, ceylana pençelerini geçirememiş ve ceylan kendisini savunabilmişti.

- Peki bunu nasıl başardılar?

İzzetbegović'e göre, bu başarıyı insanların köle olmak istememeleri ve özgürlük için ahlaki çerçeveye dışına çıkmadan vermiş oldukları direniş sağlamıştır. Askerlerin cesareti ve mantık dışı olanı gerçekleştirmek istemeleri zaferi getirmişti:

“Onlar iyi insanlardır ve özellikle cesurdurlar. Garip şeyler oluyor. Derler ki “Başkanım mermimiz, yiyeceğimiz yok”. Ve ben bekliyorum ki devamında “haydi bir çıkış yolu arayın” desinler. Ondan sonra da beklenmedik bir cümle gelir: “ancak rica ediyoruz onlara hiçbir taviz vermeyin. Bizim gücümüz var, sonuna kadar mücadele ederiz”! İnanılmaz bir şey! Ben bazen şaşırılmış oluyordum.” (İzzetbegović, 2007: 109-110)

Yine bu zaferde, Sırp'ların yanında yer alan Mısır, Tunus ve Suriye dışındaki Müslüman ülkelerde önemli rol oynamıştır (Hasaneyn, 2016: 615). 1992 yılında toplanan İslam İşbirliği Teşkilatı, Bosna'nın arkasında olduklarını söyleyerek, Bağımsız Bosna'nın kurulması için askeri olmak üzere her türlü yardımı yapacaklarını; eğer BM

¹¹ Bu silahlanma da ABD'de dahil olmak üzere batılı ülkelerin zımni anlaşmalarıyla birkaç defa delinen ambargo ve İran'ın yapmış olduğu (Hırvatistan'ın %75 ine el koyduğu) silah yardımı etkili olmuştur (İsaković, 2016: 173).

savaşı durdurmazsa, silah amborgosu kalkmış gibi davranacaklarını dile getirmişler ve bu andan itibaren olaylar yön değiştirmeye başlamıştır (Çengiç, 2016: 31;). Türkiye’de, bu dönemde Bosna’nın yanında yer alarak bu katliama göz yummamış ve bu başarıya katkı da bulunmuştur. İzzetbegoviç’in oğlu olan Bakir İzzetbegoviç’in 2008 yılında gerçekleştirilen “Aliya İzzetbegoviç Sempozyumu”nda söyledikleri göğsümüzü kabartmamız için yeterlidir:

“Türkiye bizim için çok şey yaptı. Ben Türkiye’nin öyle şeyler yaptığına şahit oldum ki; onun yardımı olmasaydı Bosna’nın devam edip etmeyeceği tartışılır hale gelirdi ve bizim bu savaşta yenilgiye uğramamız söz konusu olabilirdi.” (B. İzzetbegoviç, 2010: 13)

Savaş sadece insanları yok etmiyor, bunun yanında tarihi eserleri ve ibadet haneleri de yok ediyordu. Bu durum karşısında İzzetbegoviç ise, ahlaki kişiliğine uygun bir şekilde askerlere sürekli bu yapılanlara aynı şekilde karşılık vermemelerini, kadın ve çocukları öldürmemelerini, kiliseleri yıkmamalarını söylüyordu. Güce sahip olan devletler barış yanlısı olduklarını göstermek amacıyla, barış planları oluşturmuşlardı. Bosna bu planları kabul etmiş, Sırlar ise uzak durmuşlardır. İzzetbegoviç, Avrupa’ya giderken kafası dik bir şekilde gidiyordu; çünkü kadın ve çocukları öldürmüyor, kutsal mekanlara dokunmuyorlardı; oysa karşı taraf tüm bu suçları işlemelerine, ve barış planlarını kabul etmemelerine rağmen yaptırımların kaldırılması ile ödüllendirilmiş, Bosna ise dışarıyla tamamen ilişkisinin bloke olmasıyla cezalandırılmıştı (İzzetbegoviç, 2007: 179).

1.2.5. Avrupa’nın Ortasında Soykırım

Savaşın başında 15 ile 150 kişilik gruplardan oluşan orduların yerine şimdi büyük ordular oluşturulmuş ve asker sayısı bakımından Sırlarla aynı düzeye ulaşılmıştır. Yine de Sırların elinde bulundurdukları ağır silahlar onları daha güçlü kılıyordu. Bosna ordusu direniyor ve gün geçtikçe Sırp ordusu karşısında daha da güçlü hale geliyordu. Ordu artık belirli başarılar kazanıyor ve düşman eline geçmiş olan birçok bölge tek tek geri alınıyordu; fakat bu sıralarda önemli bir trajedi yaşandı. Srebrenitsa trajedisi. Avrupa’nın tam ortasında toplama kampları açılmış, Nazizm geri gelmişti. Dünya, bu tür şeylerin bir daha yaşanmayacağına yemin etmişti; ama şimdi Avrupa’nın tam ortasında tekrarlanmıştı (İzzetbegoviç, 2013b: 145).

Bosna'nın doğusunda kalan bu bölgeyi, Boşnak Direniş Örgütü ilk yıllarda düşmana karşı başarılı bir şekilde savunmuş; ancak bir süre sonra örgütün çevre şehirlerle olan bağlantısı kopunca, cephane ve yiyecek tükenmiş ve direniş düşmüştür. Bu zaman zarfında dünyanın gönderdiği yardımlara Sırp güçleri el koyunca insanlar, akla gelmeyecek şeyleri yemek yapıp yiyerek hayatta kalabilmişlerdir (Yorulmaz, 2015: 178-179). Ama Temmuz 1995'e gelindiğinde Mladiç komutasındaki Sırp ordusu, Bosna faciasının en acı etabını gerçekleştirerek 8000 insanı türlü işgencelerle öldürmüştür. Mladiç komutasındaki ordu Srebrenitsa'ya girerken, Mladiç'in kameralar karşısında söylediği "Osmanlı'ya karşı gerçekleştirdiğimiz ayaklanmanın anısına, Türklerden öğ alma vakti gelmiştir" sözüyle Boşnak Müslümanları kastederek, bu soykırımın bir etnik temizlik olduğunu göstermiştir. Zaten hedeflerine ulaşmışlardır, bugün Bosna Hersek'in Srebrenitsa'da dahil %49'u Sırpların elinde ve bu bölgede Sırp olamayan unsur kalmamıştır (Göktürk, 2016: 639-640).

- Peki bu duruma karşı Avrupa ne yaptı?

Yakın geçmişinde otuz yıl savaşları, yüzyıl savaşları, Fransız devriminin kanlı tarihi; uzak geçmişinde ise Birinci ve İkinci Dünya Savaşı'nın utancı ile kendini diğer kıtalardan bilgili ve kültürlü olarak gören Avrupa, uydudan neredeyse her şeyi görmesine rağmen, 312 bin insanın hunharca öldürülmesine ve 50 bin kadına tecavüz edilmesine sessiz kaldı (Sarı, 2016: 303; Tuna, 2016: 683). 1992'de toplama kampları oluştu ve kurbanları da Müslüman sivillerdi. Vahşet 72 saat sürdü ve sadece 3 gün içerisinde Srebrenitsa halkı ortadan kaldırıldı. Bu vahşetten kaçabilen insanlar ise bu günleri unutamamakta ve psikolojik hastalıklarla boğuşmaktadırlar. Avrupa'nın oluşturduğu ve bölgeye göndermiş olduğu UNPROFOR ordusu bu kamplardan haberdardı; ama bunu görmemezlikten geliyor ve bununla da kalmayarak Sırp güçlerine yardım ediyorlardı (Göktürk, 2016: 639). Zulüm kolaydır ona karşı durmak sadece sözcüklerle mümkün olmamaktadır, buna karşı kuvvet uygulanmalıdır; fakat Avrupa bunu yapmamıştır (İzzetbegoviç, 2010: 51-52). Bu kayıtsızlığın bir işareti de soykırım davasında açıklanan sonuçta görülmektedir:

"Uluslararası Adalet divanı, kendisine Bosna-Hersek hükümetince 1993'te sunulan ve Sırbistan'ın Bosna'da soykırım suçu işlediği iddiasını içeren soykırım davasını tam 14 yıl sonra, 26 Şubat 2007'de karara bağlanmıştır. Divan, aldığı kararda, Bosna'nın bütününde "soykırım" suçu işlendiğini kabul etmeyerek, Sırbistan'ı soykırım suçundan "aklamıştır". Divan'a göre, Bosna'da "etnik

temizlik” –katliamlar, topraklardan sürmeler- yapılmıştır, işkence ve tecavüz suçları işlenmiştir; bu açıdan bu topraklarda insanlığa aykırı suçlar ve savaş suçları işlenmiştir; ama bunlar soykırım suçu değildir. Dünya mahkemesi, yalnızca 7000 masum insanın –genel kanaat, 8000 olduğu yönündedir- öldürüldüğünü kabul ettiği Srebrenitza’daki katliamları “soykırım” olarak nitelemiş, fakat “kışkırtma, planlama ve/veya aktif olarak suça iştirak” anlamında Sırbistan’ın bu suça ortak olmadığına hükmetmiştir.” (Aktaran: Aral, 2010: 194)

Avrupa sözde bir barış istiyordu ama fiiliyatta bunun gerçekleşmemesi ve Müslümanların yok olması için elinden geleni yapıyordu.

- Avrupa neden böyle yapıyordu?

İzzetbegoviç, bu soruya iki sebep gösteriyor, ilk olarak Avrupa Müslümanları yok etmek istiyordu ikinci olarak bunu görmemezlikten gelmek işlerine geliyordu; çünkü ortada bir savaş ve soykırım var ise yardım etmek zorunda olacaklardı, böylece onu görmemezlikten gelmek işlerine geliyordu (İzzetbegoviç, 2007: 142). Bernard Henry Levy’nin Bosna’yı anlattığı belgeselinin son cümlesinde söylediği gibi: “ve Batı, Bosna’da öldü.” (Aktaran: Ocaktan, 2016: 100)

Bu savaşın da her savaşta olduğu gibi ağır bilançosu oldu: binlerce sivil öldürüldü, bir milyondan fazla insan evlerinden çıkartıldı yine yüzlerce köy ve şehir yıkıldı. Bir kişiye ait vücut parçaları dört ayrı toplu mezardan çıkarıldı. Yani öldürdüler, gömdüler, sonra buldozerlerle olayı gizlemek üzere kilometrelerce uzaklara bir daha naklettiler. Bunun yanında en önemli yönü bu bir kültür ve dinin yok edilmesi savaşıydı. Mladiç’in, Srebrenitsa’ya girişi esnasında söylediği “Türklerden intikam alma zamanı gelmiştir” sözleri bu durumun tespiti bakımından önemlidir (Ademi, 2016: 247; Göktürk, 2016: 640). O dönemlerde bir Türk tarihçinin söylediği söz bu savaşın ağırlığını bize göstermektedir:

“Yalnızca Moğolların 13. yüzyıldaki Bağdat istilası, Sırların ülkemdeki Müslüman halka uyguladığı soykırımdan daha korkunçtu!” (Aktaran: İzzetbegoviç, 2010: 219)

- Bu trajediyi İzzetbegoviç önleyebilir miydi?

İzzetbegoviç, bu olayı önlemek için elinden geleni yapmıştır; çünkü bu trajedi yaşanmadan önce o kadar silah gereksinimi var iken bu bölgenin kendini savunabilmesi için silah gönderilmiştir. Yine silah ambargosunu daha erken kaldırabilecekken bunu ertelemiştir; çünkü Avrupa, UNPROFOR birliklerini bölgeden çekilmekle tehdit ediyordu ve böyle bir durumda Srebrenitsa korumasız kalacaktı. Sırf bu bölgeyi

korumak için silahsız taraf olmayı kabul ediyordu (İzzetbegoviç, 2007: 242). İzzetbegoviç'in yattığı hastanede kendisini ziyarete gelen Srebrenitsa'lı annelere söylediği sözler sorumuzun cevabını vermektedir:

“Srebrenitsa için çok ama çok uğraştım. Ancak gücüm hain ve zalimleri durdurmaya yetmedi. O gece ellerimi Allah'a kaldırıp şehitlerimize dua ettim, size de sabır vermesi için yalvardım. Sizi görünce utanıyor ve kahroluyorum. Ve sizden özür diliyorum. Hakkınızı bana helal etmenizi istiyorum.” (Aktaran: Yorulmaz, 2015: 185)

Burası güvenli bölge ilan edilmiş ve askerden arıtılmıştı, böyle bir durumda BM ve NATO'nun direk müdahale etmesi gerekirken, müdahale edilmemiştir. Avrupa, duyarlı davranmış olsaydı bu trajedi önlenebilirdi. 2000 yılında Avaz mülakatında General Joulwan'ın “Daha kararlı olabilseydik, Srebrenitsa trajedisi önlenebilirdi.” (Aktaran: İzzetbegoviç, 2013b: 261) sözleri bunun en açık kanıtıdır.

Bu olaylar sonrasında yapılan eleştiriler etkisini göstermiş; ama artık iş işten geçmişti, soykırım gerçekleşmiş birçok insan hayatını kaybetmiş yine birçoğu da yerini terk etmek zorunda kalmıştı. Bunun yanında asıl etkiye sahip olan, 28 Ağustos'ta Saraybosna'da Pazar yerine düşen bir bomba olmuştur. Savaşın sivilleri hedef alması yavaş yavaş dünyanın sesinin yükselmesine sebep olmuş ve NATO, Sırp mevzilerini bombalamıştır. Artık savaş dünyaya açılmış ve Bosna tek başına direnmeye çalıştığı bu savaşta, gücünü toplayarak düşmanla aynı masaya oturacak duruma gelmiştir.

1.2.6. Haksız Bir Savaşın Ardından Haksız Bir Barış

1280 gün sonra 5 Ekim 1995'te ateşkes antlaşmasının imzalanması ile savaş sona ermiş; artık bir o kadar da zor olan barış görüşmeleri başlamıştı. İzzetbegoviç, bu görüşmelerde çok zorlanmış hatta görüşmelerden üç ay sonra geçirdiği kalp krizini bu döneme bağlamıştır (İzzetbegoviç, 2013b: 335-336). 1 Kasım'da başlayan barış görüşmeleri 21 Kasım'a gelindiğinde son bulmuş ve barışın müjdesini Başkan Clinton Beyaz Saray'da gazetecilerin önünde vermiştir:

“Dört yıldan, iki yüz elli bin kişi öldükten, iki milyon mülteciden ve dünyayı korkutan terörden sonra, Bosna halkı nihayet savaş korkusundan kurtulma ve barışa kavuşma şansını elde etti.” (İzzetbegoviç, 2013b: 354)

Bu barış da savaşta olduğu gibi adil bir barış değildi. Barış müzakereleri için önderlik yapan dünyanın büyük devletleri, savaş sırasında göstermiş oldukları

adaletsizliği burada da göstermişlerdir. Oysa savaş boyunca işlenen affedilmeyecek suçlar ve bu tutum karşısında İzzetbegoviç, hoşgörüsünü kaybetmeyerek barış sürecinde de geçmişin geride bırakılmasını, hiçbir kin ve öç almanın olmamasını, sadece adaletin sağlanmasını vurgulamıştır (Cizreli; 2016: 458).

- Peki ordu iyiye giderken kendilerini yenik gösteren bu barış antlaşmasını neden kabul ettiler?

İzzetbegoviç, bu sorunun cevabını şu sözlerle vermiştir:

“Kaçınılmaz olan şeylerden bahsettim, bunlardan ikisini belirtebilirim: Nisan savaşı ve Dayton Anlaşması. Bu iki şey bizim kaderimizdi. Savaş planlandı... İkinci kaçınılmaz karar, Dayton Barışıydı. Dayton, Nisan savaşı kadar kaçınılmazdı. Bizim için iyi olsun olmasın, bu iki kader yaşanmalıydı.” (İzzetbegoviç, 2013b: 388)

Anlaşma her ne kadar dayatma ile kabul edilmiş olsa da olumsuz yanlarını unutabilecekleri bir yanı vardı; barış ne kadar kötü olursa olsun savaş durumundan iyiydi. Eğer bu anlaşmayı kabul etmeselerdi savaşı kendilerinin istediği öne sürülerek Avrupa zaten istemeden yaptığı desteği çekecekti. Yine bu anlaşma onun istediği toprak bütünlüğünün var olduğu demokratik¹² bir ülke, evlerini terk edenlerin geri dönmesi gibi istekleri yerine getirdiği için kabul edilebilirdi. Bunların yanında önerilen diğer antlaşmalara nazaran bu antlaşmada, askeri güç önerisi yer almaktaydı ve bu sayede kusurlarına rağmen bütün diğer antlaşmalara göre daha avantajlıydı (İzzetbegoviç, 2013b: 327).

Savaşın bitiminde bir gazetecinin “savaşı kim kazandı?” sorusuna İzzetbegoviç, “Askeri olarak kazanan yok, herkes hem kazandı hem kaybetti. Ancak ahlaki olarak kazanan biziz” cevabını vermiştir. Bu savaş insanlığın ne kadar utancı ise, Bosna’nın o kadar yüz akıdır (İslam, 2016: 474).

¹² İzzetbegoviç’in demokrasi anlayışı çoğunluğun iktidarı değildir. Onun demokrasi anlayışı: “Büyük ve küçük halklar arasında, dini ve milli azınlıkların hakları ve bu bağlamda her türlü ayrıcalığı ret ediyor ve tam bir eşitlik taraftarlığımızı ilan ediyoruz.” (İzzetbegoviç, 2007; 223) Yine ona göre: “Hakiki demokrasi sadece bir çoğunluk yönetimi değildir. tıpkı her hakkın zayıf olanın korunması anlamına gelmesi gibi, demokrasi de azınlığın korunması demektir. Bu ikinci olmaksızın çoğunluk hükümeti diğer tiranlıklar gibi bir tiranlık olur.” (İzzetbegoviç, 2013a; 156)

1.2.7. Gerçek Bir Lider Son Yolculuğuna Çıkıyor

İzzetbegoviç, bu zor şartlar altında, zor bir dönemde, zor bir görevde yer alarak büyük bir başarı sağlamış ve ülkenin geleceğinin kurtarılmasında öncü olmuştur; ama bu zorlu süreç onun enerjisini ve dikkatini azaltmıştır. 1998 yılı seçimlerinden önce adaylıktan çekilmeyi düşünerek bunu mektupla arkadaşlarına iletmiş; fakat arkadaşlarının seçim öncesi dönemde böyle bir eylemin uygun olmayacağını düşünmesi üzerine bundan vazgeçerek 1998 yılı seçimlerinde, ikinci kez Cumhurbaşkanı seçilmiştir (İsakoviç, 2016: 193). 2 Haziran 2000 yılına gelindiğinde ise sağlık sorunları nedenleriyle, 10 yıl devam ettiği cumhurbaşkanlığı görevini bırakmıştır.

10 Eylül 2003 günü evde aniden bayılması ve düşerek kaburga kemiğinin kırılması üzerine hastaneye kaldırılan İzzetbegoviç, iç kanaması geçirmiş ve bundan tam 40 gün sonra 19 Ekim 2003 tarihinde vefat etmiştir. Vefatından bir gün önce kendisini şu anki Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan hasta yatağında ziyaret etmiş ve Aliya, Bosna halkını Erdoğan’a emanet etmiştir:

“Bu 3 milyonluk halkımı sana emanet ediyorum. Müslüman halkıma iyi bak.”
(Aktaran: İmamoviç, 2016: 83)

Vasiyetnamesinde “beni şehitlerin yanına defnedin” dediği için, cenazesi Kovaçi’deki Şehit mezarlığına defnedilmiştir.

1.2.8. Teori-Pratik-Ahlak ve İzzetbegoviç

İzzetbegoviç, teoride ortaya koymuş olduklarını pratikte de var etmiş ve “savaşın en korkunç anlarında; ülkesinin en iyi oğullarını her gün kaybetmeye devam ettiği, bütün ülkenin kan ve külle kaplı olduğu bir dönemde dahi, dininden, ailesinden ve halkından aldığı etik prensiplerini bırakmamıştır. Hiçbir millet hakkında asla çirkin bir söz söylememiştir. Hiçbir zaman intikam almaya veya adaletsiz davranmaya çağırmamıştır. İyiliğin kötülüğe galip geleceği inancını hiçbir zaman bırakmamıştır. Hiçbir zaman kibirlenmemiştir. Her başarıyı Tanrı’dan, hataları ise kendinden bilmiştir.” (Latic, 2010: 68) Cuma namazını hangi camide kılacağını son ana kadar kimseye söylemeyen İzzetbegoviç, bir defasında Gazi Hüsrev Bey Camii tıklım tıklım dolu ve hoca hutbede iken; oğlu ve iki korumasıyla içeri girmiş. Cemaat ona yer ayırarak ileri geçmesini söylemiş ve bu arada hoca da hutbeyi durdurmuş. Bu durum

karşısında İzzetbegoviç; “Burası Allah’ın evidir. Burada farklılık olmaz. Allah katında en üstün olan, takva sahibi olandır. Herkes bulduğu yere oturur. Ben burada oturacağım. Bilmiyoruz, belki hepimiz çiğnenecek, öleceğiz; amma, İslam’ı inşaallah çiğnetmeyeceğiz... Hocam lütfen hutbeyi tamamlayın.” diyerek Teoride savunduklarını hoşgörüsü ile birlikte pratikte yaşatmıştır (Belada, 2016: 691).

Bir parti lideri olarak partiyi destekleyenlere, seslenmesinde halkı kandırmaya çalışmamış ve kendi partisi içerisinde halka yalan söyleyenleri de uyarmıştır. Kendi eserinde bu olayı şöyle anlatmaktadır:

“Birkaç akşam evvel mülteci kısmında yetkili olan biri beni kızdırdı. Mültecilerle yapılan bir programda o her şeyi günlük gülistanlık olarak tasvir etti. ... Halbuki gerçek öyle değildir! Uzun zaman dinledim ve her geçen dakikada daha fazla kızıyordum. Halka gerçekler söylenmek zorundadır. Yalan söylenemez. Oysaki beni affetsin, o gece halkı kandırıyordu çünkü bütün sorulara olumlu ve iyimser cevaplar veriyordu.” (İzzetbegoviç, 2007: 170)

Bir defasında Mehmet Koçak’ın tanık olduğu bir olayda onun ahlaki niteliğini bize göstermektedir:

“Bir keresinde kurucusu olduğu partisi SDA’da yakın çevresiyle seçim hazırlığı yaparken, kendisine siyasi rakiplerine karşı bazı seçim hileleri önerdiler. Rahmetli Aliya, sonuna kadar sabırla dinledi ve sonunda yanındakilere bakınarak ve hafifçe gülümseyerek “Arkadaşlar en güzel hile hilesizliktir. Bunlar bize yakışmaz. Biz azim, gayret ve büyük bir samimiyetle ülkemiz ve milletimiz için üzerine düşeni yapmalıyız. Biz bunu yaparsak, Allah hizmetlerimizi bereketlendirecek ve bizlere hak ettiğimiz başarıyı nasip edecektir. Çünkü Allah ülkesi ve milleti için samimiyet, hulus_i kalp ve azimle çalışanların mahcup olmayacağını bildiriyor. Önce buna inanmalı ve bu inancın gereğini yerine getirmeliyiz. Doğruluk ve dürüstlükten asla ayrılmayalım” şeklinde uyarmıştı.” (Koçak, 2010: 221)

İKİNCİ BÖLÜM

ALİYA İZZETBEGOVİÇ'İN DÜŞÜNCE DÜNYASI

Avrupa coğrafyası içerisinde, Hristiyanlığı benimsemiş toplumlarla çevrili bir ortamda yaşayan İzzetbegoviç, çevresi tarafından anti tez olarak kabul edilen İslam dinini seçerek, Doğu ve Batı arasında durmanın zorluklarını yaşamıştır. Avrupalı olması sebebiyle Avrupa ve Hristiyan düşünce dünyasını tanıma imkanı bulan İzzetbegoviç, Müslüman olması sebebiyle de İslam'ın temel referanslarını ve İslam Felsefesini okuma imkanı bulmuştur. Böylece hem Batı hem de Doğu düşünce dünyasından beslenmiştir (Karaarslan, 2010: 43). Batı ve Doğu düşüncesine hakim olan İzzetbegoviç, bu düşünce sistemlerinin üzerlerine kurulduğu iki temel yapıyı esas alarak, düşünce tarihinde oluşmuş olan zıt kutuptaki çatışmaların varlığı üzerine ağırlık vermiş ve bu sistemlerin hatalarını göstererek; “üçüncü yol” olarak kabul edilen özgün felsefesini oluşturmuştur.

İzzetbegoviç'in felsefî düşüncesini *İslam Deklarasyonu*, *Özgürlüğe Kaçışım* ve *Doğu Batı Arasında İslam* adlı eserlerinde görmekteyiz. Bu eserler içerisinden özellikle *Doğu Batı Arasında İslam* adlı eser üzerinde duracağız; çünkü bu eser onun düşünce dünyasını bize açıkça göstermekte ve diğer eserleri bunu şerh niteliği taşımaktadır. İzzetbegoviç, bu eserinde geleceği gören gelişmiş bilinciyle, İkbâl'in *İslam'da Dini Düşüncenin Yeniden İnşası*'nda ve Mehmet Akif'in *Safahat*'inde ifade edilen düşünce çizgisini daha da ileriye taşımıştır. İslam'a yenilik getirmeyeceğini yalnızca onu yeni bir dille anlatacağını söyleyen İzzetbegoviç, düşünce tarihinin sürekli tek taraflı bakış açılarının çatışması içerisinde olduğunu göstererek; kimya, biyoloji, psikoloji, mantık gibi birçok farklı alana kayarak eksiklikleri ve bu eksiklikleri gidermenin düalist bakış açısıyla mümkün olabildiğini göstermiştir. Hem Doğu hem de Batı felsefelerini, Komünizm, Sosyalizm, Marksizm ve Tek Tanrılı dinleri tartışan İzzetbegoviç, bu uğurda kurtuluş yolu olarak İslam'ı görmüş ve İslam'ın altın dönemi olan 8. ve 12. yüzyıllar arasını ele alarak; materyalizmin temelinde yer alan bilimin ve dinin temelinde yer alan maneviyatın, İslam içerisindeki varlığını göstermiş ve böylece İslam'ı doğu ile özdeşleşmekten kurtararak, Doğu ve Batı düşüncesinin üzerindeki evrensel bir düşünce haline getirmiştir (Uğurlu, 2016: 509; El-İdrisi, 2016: 598; Erkilet, 2015: 626).

İzzetbegoviç, *Özgürlüğe Kaçışım* adlı eserinde *Doğu ve Batı Arasında İslam* adlı eserinin bir özetini şöyle sunmuştur:

“Kitaptaki ana tezler şunlardır: yalnızca üç tane dünya görüşü vardır, daha fazla da olamaz: Dini görüş, materyalist görüş ve İslami görüş. Her şey çift yaratılmıştır (Kur'an). İnsan, ruh ve bedenden oluşan iki yönlü bir varlıktır. Beden, “ruhun bineği”nden başka bir şey değildir. Bu binek tekamül etmiştir ve netice olarak kendi tarihi vardır. Öte yandan ruhun ise tarihi yoktur, Allah'ın nefhasını almıştır. İnsanın ilk yönü bilimin, ikinci yönü ise sanat ve etiğin mevzuudur. Dolayısıyla insan hakkında iki hikaye ve iki hakikat vardır. Batı dünyasında bunları Darwin ve Michelangelo temsil eder. “Darwin'in insanı bir sürecin sonucudur; Michelangelo'nun insanı ise yaratılmıştır.” Ne Darwin Michelangelo'nun insanından bahseder, ne de diğeri berikinin bahsettiği insandan. Onların bahsettikleri hakikatler birbirinden farklıdır, fakat birbirini dışlayıcı değildir. Ancak zaman içinde birbirinin zıddı olarak, sırasıyla, medeniyet ve kültür olarak tasavvur edilmişlerdir. Bilim ve teknoloji medeniyete, din ve sanat ise kültüre aittir. İlki, beşeri ihtiyaçların(Nasıl yaşarım?), diğeri ise insani arzuların(Niçin yaşıyorum?) ifadesidir. Bu ütopya ile dram arasındaki zıddiyettir. Ütopya şahsiyet, dram ve ahlakla ilgili değildir. Bütünü itibariyle ilmi metod Allah'ın ve insanın inkarına götürür; bütünü itibariyle sanat ise özü bakımından dinidir. Eğer Tanrı yoksa insanda olamaz. Eğer insan yoksa “hümanizm, insanın saygınlığı ve insan hakları”, hakikati olmayan boş sözlerdir. Medeniyet, vazife fikrini tanımaz. Kültürün tümü, mağdurun tasdikidir. Medeniyet, “dünyevi imparatorluğa”, ütopyaçı eşitliğe doğru; din ise “semavi imparatorluğa” doğru çabalar. Bu, St. Augustine'in Civitas Dei'sine karşı Campanella'nın Civitas Solis'idir. Tanrı olmaksızın ahlaki bir nizam olamaz. Ahlak, dinin “kümelenmiş bir başka hali”nden ibarettir. Medeniyet tekamüldür(evrin), tarihtir. Din ve sanatın gerçek bir tekamülü yoktur. Her din başlangıcında saftı(pre-monoteizm). Sanat ve ahlak alanında olduğu üzere dinin tarihide onun inhitatının tarihidir. İsa ve Kilise zıtlığı bundan dolayıdır. Hakiki her kanun ikilidir, dolayısıyla tıp asla bir bilim değildir. Mağara adamlarının çizdikleri resimler veya Polinezyalı yerlilerin yaptıkları maskeler, moderniteninkiler kadar heyecan verici sanat eserleridir. “işaretler”in bu ilk/asli düalizmi, insan hayatının bütününi karakterize eder ve söz konusu işaretler, insanın adıyla ilişkili her fenomende bulunabilir. Ahd-i Atik ile Ahd-i Cedid'in ruhu, Musa ile İsa arasındaki farklılık budur. Biri kendi halkının lideridir; diğeri ise bir ahlak vaizidir. Onların kendisine doğru çaba gösterdikleri iki farklı adalet ve hedef bulunmaktadır: Arz-ı Mev'üd ve İlahi İmparatorluk. Bu iki zıt, insanda ve İslam'da uzlaştırılmıştır. İslam bir terkiptir, sentezdir; insani olan her şeye damgasını vuran iki kutup arasındaki “üçüncü yol”dur.” (İzzetbegoviç, 2013a: 167-168)

İzzetbegoviç, Doğu ve Batı arasındaki çatışma üzerinden “İslam'ın” yerinin ne olduğunu, bugünkü dünyanın şekillenmesinde İslam'ın herhangi bir rolünün olup olmadığını göstermiştir (Eliaçık, 2012: 83-84). Bu uğurda insanın varlığından yola çıkarak, sürekli içerisinde şekillendiği topluma kadar, her alanda oluşmuş olan “tekamül-yaratma, kültür- uygarlık, sanat-bilim, kültür-tarih, dram-ütopya” gibi

ikiliklere değinerek, bunların pratikte ortaya koymuş olduklarının kusursuz görünebildiği üzerine durmakla beraber, pratik yaşamda tek başlarına yetersiz kaldıklarını göstermiştir. Bugüne kadar gelmiş ve bugün halen var olan düşünce sistemleri insanı ele almakta ama yanlış almaktadırlar. İnsan, iki yönü de kendinde barındıran bir varlık iken bu görüşler insan gerçekliğinin bir boyutunu reddetmişlerdir. Ama insanın aslını ele aldığımızda, toprak ve Allah olmak üzere iki boyutu vardır; bu yüzden hem toprağa hem de Allah’a muhtaçtır ve izlenilen ideoloji, hayat tarzı bu iki boyutu da içerisinde barındırmalıdır; fakat tarihe baktığımızda bunun çoğunlukla başaramadığını, toplumların ya tamamen toprağa ya da tamamen ahirete meylettiklerini görmekteyiz: Roma’nın materyalist otoritesi Avrupa’ya açıldığında nimetler, zevkler, gladyatör türü oyunlar içinde boğuldu. Daha sonra İsa, toplumu ahirete yöneltti; ama takip eden yıllarda kilise, manastır, ruhbanlık ve inzivaya çekilme şeklinde ortaya çıkan aşırı sapkınlık Rönesans’ı ortaya çıkardı ve Avrupa tekrar toprağa döndü (Şeriatı, 2013: 22-23). Bu duruma bugün birçok insanın kabul edip, peşinden gittiği tek tanrılı dinlerde de rastlanmaktadır. Öte dünyada mutluluk arayışı olarak Hristiyanlık, maneviyatçılığı temsil ederken; bu dünyada cennet arayan Yahudilik, toprağı yani maddeciliği temsil etmektedir. Her iki dinde, bir kısım doğrulara sahip olmalarına rağmen diğer boyutu unuttukları için, vaat ettikleri mutluluğa ulaşamamışlardır. İnsanlığın aradığı mutluluğa ulaşamaması ve diğer problemlerinin altında, maneviyatın dini ve dinin maneviyatı reddetmesi yatmaktadır (Özyurt, 2016: 198).

Felsefesini düalist yapıda oluşturmaya çalışan İzzetbegoviç, diğer tek taraflı felsefelerin yapısında materyalizmi ve dini görmüş, bu uğurda çalışmasını ilk olarak bu bakış açıları üzerine yoğunlaştırmıştır. Bu görüşlerden faydalanarak tezine temel oluşturmuş ve sinekleri öldürmekle uğraşmayarak, bataklığı kurutmaya çalışmıştır. Bu şekilde hareket ederek tek tek filozofların görüşleriyle uğraşmak yerine, üzerine kuruldukları ideolojilerin yanlışlığını göstermiştir (İzzetbegoviç, 2013a: 35).

Biz burada İzzetbegoviç’in düşünce dünyası içerisindeki yerini kavrayabilmek için, daha önce değindiğimiz gibi “*Doğu Batı Arasında İslam*” adlı eser üzerinden hareket ederek ve diğer eserleriyle de bu görüşlerini destekleyerek hareket edeceğiz. İzzetbegoviç’in bu eserinin tezi, “üç integral dünya denetçisinin var olduğu ve daha fazla olamayacağı şeklindedir. Çünkü onlar dünyaya tümel bakışın üç elementar yolunu

temsil etmektedir. Bunlar dini, materyalist ve İslam¹³i bakışlardır. Bu görüşler, ruhsal şekiller, din, sanat ve felsefedeki karakteristik ifadelerle bir bütün olarak dünyanın vizyonlarıdır.” (Neimarlija, 2010: 151) Eser geniş konu alanına yayılmıştır ve iki kısımdan oluşmaktadır; İzzetbegoviç, kitabın ilk kısımda batı düşüncesine de çokça yer vermiş ve bazı temel konular üzerinde zıt kutupları göstererek¹⁴ kendi düşüncelerini ortaya koymuştur. Eserin ikinci kısmında ise ortaya koyduğu bu görüşlerin mevcut olabileceği yer olarak, İslam’ı ve İslam’ın yanında ikinci bir çözüm olarak Anglo-Sakson dünyasını göstermiştir.

İzzetbegoviç, eserine zıddiyetler cetveli dediği bir şekil ile giriş yapmıştır. Bu şekilde yatay ve dikey bağlantıların mevcut olduğu materyalist, dini ve İslami dünya görüşleri mevcuttur. Cetvelde yetmişten fazla kelime bulunmakta ve bu kelimeler dini, materyalist görüşlerde zıtlık oluştururken; İslam da bir senteze ulaşmaktadırlar. Burada dinin hareket noktası ruh, materyalistlerin madde iken İslam’ın hareket noktası insandır.

İzzetbegoviç, düşünce dünyasında dünya görüşlerini üç küme altında toplamaktadır. Burada ilk küme kendisinin de içerisinde bulunduğu dönemde yaygın olarak etkiye bulunan materyalist¹⁵ görüştür. Bu görüşe sahip kişiler her şeyi atomlar ile var ederek, dünyayı yasalar üzerine kurmaktadırlar. Burada insan ruhunun istekleri tamamen yok sayılmış; tüketim, gelir seviyesini düzeltmek, toplumsal çevreyi değiştirmek gibi maddi isteklere yönelme gerçekleşmiştir. Bu görüş karşısında yer alan ikinci bir küme ise, dini görüşten oluşmakta ve esas varlık olarak ruhu görmektedir. Burada da diğer kümeye zıt bir şekilde maddi ihtiyaçlar tamamen yok sayılarak; iç kurtuluş ön plana çıkmıştır. İzzetbegoviç’in üçüncü kümesi ise ruh ve maddenin bir arada varoluşundan yola çıkmaktadır ve pratikte kendini İslam inancında göstermektedir (İzzetbegoviç, 2012a: 11).

İzzetbegoviç için, Avrupa kültür tarihi, bir sarkaç gibi bir aşırı uçtan diğerine salınıp duran batı düşüncesinin hikayesidir (İzzetbegoviç, 2013a: 222). Din ve materyalizm üzerine kurulmuş görüşler insanlık tarihi boyunca sürekli birbirleriyle muhalefet halinde zamanımıza kadar gelmiştir. Bunların teoride ortaya koyduğu fikirler

¹³ Burada “İslam” ifadesi 6.8 milyarlık dünya nüfusunun %23’ünün(1.57 milyarın), 74 milyonluk Türkiye nüfusunun %98’inin inandığı dinin ismidir.” (Taslaman, 2013a: 23)

¹⁴ Bu temel konular materyalizm ve din çerçevesinde ele alınmıştır.

¹⁵ İzzetbegoviç, komünizmi materyalizmin bir uzantısı olarak ele alır ve komünizm görüşleri içerisinde materyalizmi görür.

tutarlı ve mantıkidir ama gerçek hayatta bu tutarlılığı mevcut kılamamışlardır; insanlık tarihine baktığımızda hiçbir din yoktur ki bilimden¹⁶ yararlanmasın, yine hiçbir bilim dinin ümitlerini muhafaza etmesin;

“Hristiyanlık, çalışma, mülkiyet, hiyerarşi, tahsil, ilim, evlilik, kanunlar, sosyal adalet gibi hususlardan bahsetmeye; öbür tarafta tatbikat, yani sosyalizm, siyasi düzen olmuş olan materyalizm, onunla hiçbir alakası olmayan terbiye, hümanizm, ahlak, sanat, yaratıcılık, adalet, mesuliyet ve düzenin değer kategorilerinden söz etmeye başlıyor.” (İzzetbegoviç, 2012a: 18)

Teoride birçok şey mümkün kılınabilir iken tatbikatta yani pratikte bu mümkün olmuyor. Gerçek varlık alanında ne saf materyalist nede saf din mevzu olabiliyor. Bu husus bir başka karışımında kendini var ediyor işte üçüncü küme, Aliya İzzetbegoviç’in de savunduğu ve üzerinde çalıştığımız kitap olan “*Doğu Batı Arasında İslam*” adlı eserinin ana temasını oluşturan ve bu iki farklı kümenin birlikte varoluşunu savunan İslami görüştür:

“Gökkuşağından daha güzel bir şey var mıdır? Fakat içindeki insan onu göremez.” (İzzetbegoviç, 2013a: 23)

İzzetbegoviç’te İslam terimiyle, hazır çözümden çok metot kastedilmekte ve bu terim birbirine zıt umdelerin sentez prensibini dile getirmektedir. Ona göre İslam böyle bir noktada yer alırken saf din tarafından fazla tabii, maddi, dünyevi olmakla; bilim tarafından ise dini, bilimsiz, mistik unsurlar ihtiva etmekle suçlanmaktadır (İzzetbegoviç, 2012a: 20-21). Materyalistler her zaman İslam’ı din ve mistik olarak; din tarafındakiler ise sosyal ve siyasi bir hareket olarak görmüşlerdir. “Karanlığa alışmış olan köstebekler ışığa müsamaha gösteremezler. Onlara göre karanlık normal durumdur, Işık ise gayrı tabii ve tahammül edilemez bir şeydir. Bazı insanlar onlara benzer. Karanlığa alışmışlardır, ışıktan hoşlanmazlar.” (İzzetbegoviç, 2013a: 21)

2.1. MADDE VE RUH İKİLEMİ

2.1.1. Tekamül ve Yaratma

İzzetbegoviç, İnsanlık tarihi boyunca filozofların, düşünürlerin, din ve bilim adamlarının tartışa geldiği, insan ile ilgili hemen her konu üzerine kafa yormuş bir filozoftur. Öncelikle açıklamaya giriştiği mesele ise Dünya’nın yaratılışından itibaren

¹⁶ İzzetbegoviç için bilim, materyalist dünya görüşünü yansıtmaktadır.

filozofların da cevabını bulmaya çalıştıkları ve kendisinin tespitiyle “alemdaki en büyük mucize” olan “insan”dır (Akın, 2010: 102). Daha önce söylediğimiz gibi bir yanda maddeci yaklaşım diğer yanda ruhçu yaklaşım yer almaktadır. Bu başlık altında göreceğimiz tekamül ve yaratma bu iki zıt yönde yer alan iki kavramdır. Bu kavramlar altında ilk zıtlık insanın nereden geldiği üzerinedir. Diğer alanlarda olduğu gibi insan üzerine de bakış açısı itibariyle farklı yorumlar yapılmıştır. İlim için insan sadece zeki bir hayvan iken, din için ise şahsiyeti haiz bir hayvandır. Yani materyalizm, insan ile hayvanın birbirine benzeyen hususlarını, din ise aralarındaki farkları göstermektedir (İzzetbegoviç, 2012a: 35-71).

“İnsanı anlama ve anlamlandırma sürecinde hem insanın neliği, kimliği ve konumu hem de kendi dışındaki dünya ile olan ilişkisi birçok sorunu bünyesinde barındırdığı için, insan gerçeğini anlamak zordur.” (Akdemir, 2010: 7-9) Bu yüzden tarih sahnesinde insan üzerine farklı görüşler oluşmuştur. Bunun güzel bir örneği Hobbes ve Rousseau’dur. Bu iki filozofun insana bakışı iki farklı bakış açısını bize gösterir; çünkü Hobbes’a göre insan tabiatı itibariyle kötüyken, Rousseau için iyidir. İlk olarak materyalist görüş tarafının görüşlerini ele alırsak onlar yani ilim için insan, basit hayat şekillerinden başlayarak olgunlaşma sürecinden geçen “mükemmel hayvandır” (İzzetbegoviç, 2012a: 32). Burada insan, bir yönünü oluşturan maneviyat gerçeğinden soyutlanmış biyolojik bir gerçektir. İzzetbegoviç, bu konu hakkında düşünce tarihinden farklı örnekler göstermektedir.¹⁷ Burada İzzetbegoviç’in kendi örneği olan ve bu yaklaşımda genel kabul gören görüşlerin sahibi Darwin’i ele alabiliriz. Bu görüşlerde Darwin’in sürekli ön plana çıkmasının altında yatan sebep; Darwin’in evrim teorisi üzerinden insanı yaratan bir Tanrı varlığını yok saymanın mümkün olabilmesidir. Darwin, insanın hayatta kalma mücadelesinde yakın hayvan atalarından geliştiğini mantıki¹⁸ bir şekilde gösterecektir. Buna karşı din ve sanat, insanı Tanrı’nın bir yaratımı olarak görmektedirler. Dinden dine farklılık gösteren bu yaratma durumunda ortak olan nokta insanın maddenin içine atılmış olması ve bu dünyada bir yabancı oluşudur. Burada ise İzzetbegoviç, örnek olarak Michelangelo’nun Sistine Kilisesinin tavanındaki eseri vermiştir. Darwin ve Michelangelo insan hakkındaki iki apayrı anlayışı, birbirine tamamen zıt ve birbirini hiçbir zaman yenemeyecek iki gerçeği temsil ederler

¹⁷ İzzetbegoviç, eser boyunca sürekli örnekler vermiştir.

¹⁸ Her ne kadar burada mantiki desek te ileriki kısımlarında göreceğimiz üzere birçok konuya açıklık getiremeyerek teist bakış açısı karşısında mantığa yakın gözükmemektedir.

(İzzetbegoviç, 2012a: 34-35). “Darwin’in insanı sadece fizikten anlar. Hakiki insan ise metafizikten anlar.” (İzzetbegoviç, 2013a: 207)

Görüldüğü gibi İzzetbegoviç, insan üzerinden yola çıkarak terazinin bir kesesine materyalist görüşü diğer kesesine ise dini görüşü yerleştirmiştir. Bu iki zıt kutuptan bilim sayısız gerçeğe dayanırken, öteki insanın acizliğinin sonucu kalbine yazılmış bulunmaktadır¹⁹. Bu iki kutuplu zıddiyet burada bariz bir şekilde kendini göstermektedir; ilim, insanın hayvani dünyadan geliştiğini savunarak, onun ruhi yanını yani manevi yönünü reddetmiş, böylece onu diğer fiziki varlıklarla aynı kefeye koymuş ve esasını maddenin oluşturduğunu söylemiştir. Din ise, insanın acizliğini ön plana alarak, bilinmeyen yani tam olarak kavranamayan bir yerden geldiğini, yaratıldığını savunarak insanı, fiziki dünyadan tamamen koparıp, onu sadece bir ruhi varlık haline getirmiştir. Oysa İzzetbegoviç için bunların karşısında İslam, insanı hem hayvandan hem de melekten üstün tutmaktadır. İnsanı sadece biyolojik bir varlık veya sadece ruhi bir varlık olarak göremezsiniz. Örneğin; bir camiyi göz önüne alalım cami şu kadar tuğla, şu kadar çimento vb. malzemenin oluşumudur dediğimiz zaman onu bir evden nasıl ayırt edebiliriz. İnsanı da ayırt edebilmek için onun manevi değerini de göz önüne almalıyız, işte insan böyle bir şeydir. Eğer biz onun sadece biyolojik yönünü ele alırsak burada onun diğer varlıklardan ayrımını göremeyiz. İnsanın yarattığı eserlere baktığımızda bu ruhu rahatça görebiliriz. Mesela, Beethoven en kıymetli eserini sağır olduğu bir zamanda vermiştir bunu bedeni değil ruhu yapmıştır (İzzetbegoviç, 2012a: 37).

İnsan bu iki halkayı içerisinde barındırmaktadır. Biz onu ele aldığımızda bir tarafta hayat mücadelesini sürdüren veya birbirine kıyan, hayvan sürülerini; diğer tarafta ise acayip yasak ve inançlara sahip olan, garip ve anlaşılmayan oyun, sır ve sembollerle uğraşan ilkel insanı görmekteyiz. Burada var olan iki ayrı varlıktır ve hayvani varlığın prensibi yarar iken insan varlığının prensibi bu değildir. Hayvan tabii iken insan tabiatüstü, anlaşılmazdır (İzzetbegoviç, 2012a: 38).

Hayvanların insanlarla birçok benzer yönü vardır hatta bazı yönleriyle insanlardan daha gelişmiş durumdadırlar. Bu yönlerinden hareketle yola çıkan düşünürler, insan ile

¹⁹ “İlim tarafından dış dünyanın bir parçası ve mahsulü gibi görülen insanı, sanat tabiattan farklı ve onun içinde yabancı olarak algılar.” (Taslaman, 2013a: 34)

hayvan arasında ki farkı bu ayrıntılarda bulmaya çalışmışlardır. İzzetbegoviç ise, eserinde bu farklılıklara değinerek insan ile hayvan arasındaki farkın bu gibi ayrıntılarda olmadığını göstermiştir. İzzetbegoviç, insan ile hayvan arasındaki farka değinirken, ilk olarak birçok hayvanın farklı farklı üstün özelliklere sahip oldukları üzerine yoğunlaşmış; daha sonra tarih boyunca hatalı bir şekilde zekai olarak insanın hayvandan üstün görülmesi üzerinde durmuştur. Onun için zeka, insani değil; zoolojik kökenlidir (İzzetbegoviç, 2012a: 40). Birçok sosyolog, kuşbilimci ve antropoloğun ileri sürdüğü gibi hayvanlarda zekaya sahiptir, ya kaba bir alet yapar ya da yapılan aletten yararlanabilirler²⁰ (İzzetbegoviç, 2013a: 239). Konu üzerine şempanzenin muzu indirmek için sopa kullanması, tilkinin tuzağı fark edebilmesi vb. birçok örnek verilebilir. Genel olarak insanda var olan birçok özellik hayvanda da mevcuttur. Bu yönüyle insan, hayvani dünyaya bağlı bulunmaktadır. İzzetbegoviç'e göre tekamül fikrinin savunucularının kaçırdığı nokta şurasıdır: hayvan içgüdelere sahip iken, insan faydaya dayanmayan ve özgürlüğü şart koşan ahlaka sahiptir ve bu alan sadece insana aittir (Akın, 2010: 102). Hiçbir hayvanda göremeyeceğimiz insanın ruhi yönünün ürünü olan din, büyü, oyunlar, kurban sunmak, tabular, ahlaki yasaklar gibi şeylerin hayvanat alemin de izi bile yoktur (İzzetbegoviç, 2012a: 41). Evrendeki maddi doğal varlıklar, bağlı bulundukları yasalara göre hareket ederken; insan, evrendeki bütün varlıkların tersine düşünen, işleyen, başkaldıran, kendini ve evreni bilen bir yapıya sahiptir (Şeriati, 2013: 242).

Hayvanlar içgüdüleri ile hareket ederek sürekli mantıklı rasyoneldirler; oysa insan birçok tabu, din ahlaki görüş çerçevesinde mantıksız hareketlerde bulunabiliyor. Hayvanların avlanmalarına baktığımızda bu açık bir şekilde görülebilir. Hayvanlar mantıki bir şekilde avlanırken, ilkel insanların avlanmaya çıkmadan önce birçok tabu veya dini inanış yüzünden mantığa hiç sığdıramayacak davranışlarda bulunduğu mevcuttur (İzzetbegoviç, 2012a: 43; Akdemir, 2010: 20). İlkel insanın garip adetlerinden biri vücudunu sakatlamasıdır. Biz bunu hayvanlarda da görebiliriz ama burada zorunluluk mevzu bahistir. O hayvan ya bir tuzağa yakalanmıştır ya da farklı bir durum mevcuttur, kurtulmak için bunu yapar; oysa insan bunu boş inançları veya

²⁰ “Fildişi sahili’nde uzun yıllar bir grup şempanzeyi inceleyen Christopher Beosch, araştırmalarını, “şempanzelerin dokuz yaşındaki bir çocuğun zekasına sahip oldukları” neticesiyle özetlemiştir. Gözlemlediği hayvanlar, farklı ölçülerdeki fındıkları kırmak için farklı büyüklükte ve sertlikte taşlar seçiyorlardı ve bilgilerini sonraki nesle aktarıyorlar.” (İzzetbegoviç, 2013a: 239)

keyfiyet uğruna yapabilmektedir. Yine İzzetbegoviç, insan ve hayvanın ortak bir yönüne değinerek her ikisinin de oyun oynadığını söyler. Ama arada bir fark vardır; hayvan, bir ihtiyacı gidermek için oynar. Yani onların oyunlarının biyolojik bir fonksiyonu vardır. Oysa insanların oyunu serbesttir ve pratik bir gayesi yoktur. İnsanın oyunu manevi bir anlama bürünebilir.

Açıkça görüldüğü gibi insanı hayvandan ayıran nokta fiziki ve zekai değil, her şeyden evvel manevidir ve az çok açık olan dini, ahlaki ve estetik şuurun varlığında kendini gösterir (İzzetbegoviç, 2012a: 46). İnsan ile hayvan arasında hem benzerlik hem de zıddiyet mevcuttur. Benzerlik biyolojiktir ve mekanik görüşte yer alır. Mutlak zıddiyet ise öze ilgili manevi yönde mevcuttur. “İnsanın üstünlüğünü sağlayan özgürlüğüdür; ne hayvan nede melek özgür değildir.” (Özyurt, 2016: 220) Hayvan masum, günahsız, ahlaken tarafsız iken insan, hiçbir zaman böyle olamamıştır.

İzzetbegoviç, insan hakkındaki görüşlerini çift kutup çerçevesinde gösterdikten sonra Darwin’in teorisinin de, bu unsuru unuttuğu için Newton’un teorisi gibi günü geldiğinde tutunamayacağını söyler (İzzetbegoviç, 2012a: 54). Çünkü bu teori insanı tek taraflı olarak ele almakta ve terazinin bir tarafını doldurmaktadır. Bu durumda terazi hep bir yöne basacak ve diğer yönü unutacaktır:

İzzetbegoviç’in savunduğu gibi evrim teorisinin birçok bilimsel ve mantıki problemi vardır. Bu konu üzerinde biraz durmamız gerekmektedir; çünkü İzzetbegoviç’in felsefesi, insanın yapısı üzerine kuruludur ve bu felsefeyi anlayabilmek için onun savunduğu insan yapısını kavramamız gerekir. Bu yönde evrim teorisini kısaca gözden geçirelim.

Evrim teorisi, bütün canlıların tek hücreli ortak bir atadan dünyanın çeşitli bölgelerine uyum sürecinde, mutasyona uğrayarak var olduğunu kabul eder. Temellerine İlkçağda rastladığımız, genellikle ateist bakış açısının alt yapısında yer alan kabul, zamanla çeşitli filozofların katkısıyla gelişmiş ve ilahiyat mezunu olan Charles Darwin ile büyük kabul görmüştür. Her ne kadar Darwin’den önce evrim teorisiyle ilgili görüşler ileri sürülmüş ve Darwin’den sonra da bilimin ilerleyişine paralel olarak teori üzerinde düzeltmeler olmuşsa da bu teori Charles Darwin ile özdeşleşmiştir. Takip eden yıllarda ise çeşitli filozoflar tarafından çeşitli katkılar kazanmıştır ve bugün halen daha önemli oranda kabul görmektedir.

Evrım teorisi savunucularının uzun yıllarca diğerk hayvanlarla benzerliklerden, embriyolardan, fosillerden ve küçük değışimlerden yola çıkarak savundukları bu görüşün, bilimin ilerlemesiyle birlikte kanıtlanamayacağı ortaya çıkmıştır. Popper’a göre bir teorinin bilimsel olabilmesi için sınanabilmesi, eleştirilebilmesi ve yanlışlanabilmesi gerekir; oysa, evrim teorisi ne yanlışlanabilir ne de üzerine öngörde bulunabilir. Popper, “Darwinizm’in test edilemeyeceğini (yanlışlanamayacağını), bu yüzden bilimselliğın kriterlerini karşılayamadığını ve “metafizik bir araştırma programı olduğunu” belirtir.” (Aktaran: Taslaman, 2013a: 194)

Felsefe tarihinde sürekli varlık gösteren zıtlık kendini burada da göstermiştir. Evrim teorisini savunan ateist kanat, ilk canlının kendinden türediğini kabul etmekte; teist kanat ise, ilk canlıyı Tanrı’nın var ettiğini daha sonraki canlıların ise evrimle türediğini kabul etmektedir. Teist görüş için bu sıkıntı yaratmaz, Tanrı bunu yapabilir; fakat ateist evrimci görüşü savunan kişiler açısından bu sıkıntı doğurabilmektedir. İlerleyen bilim ve teknoloji ile canlıların kendiliğinden türeyemeyeceği ortaya çıkmıştır. Örneğın bir proteinin oluşması için gerekli olan sadece ve sadece 400 amino asitli bir proteinin sırf sol-elli amino asitlerden kurulu olması gibi basit bir aşamanın oluşma olasılığı 10^{120} de 1’dir. Bunun anlamı şudur: Uçsuz bucaksız dediğimiz bütün evrenin elektron, proton, nötron ve fotonlarının her biri canlılardaki 20 amino asitten birine dönüşselerdi ve evrenin oluşumundan itibaren her saniyede bir deneme yapsalardı bile; tek bir 400 amino asitli proteinin amino asitlerini, sol-elli olarak oluşturmaya bile imkan bulamazlardı. Bu sonuç gerçekten çok ilginçtir. Kopernik devrimi ile dünya, evrendeki merkezi yerini kaybetmiştir ama dünyamızda ancak mikroskopla görülebilen bir canlıda bile binlercesi olan proteinlerin tek bir tanesinin sıradan sayılabilecek özelliklerinden birinin tesadüfen ortaya çıkması için, tüm evrenin tüm maddesini seferber etmemiz bile bu özelliğe sahip proteinin nasıl oluştuğunu açıklamaya yetmemektedir.” (Taslaman, 2013a: 439-440) Evrenin başlangıcındaki hassas ayarı hesaplayan Pensore, sonucu şöyle değerlendirmektedir: “Yaradanın ne kadar isabetle hedefini belirlediği görülüyor, yani doğruluk oranı şöyledir: $(10^{10})^{123}$ te 1.” Bu sayının iki üslü yazılmasının sebebi üssüz yazılmaya çalışıldığında evrendeki hammaddenin yetersiz kalmasıdır. Bunu yazabilmek için evrende bulunan kaynağın 10^{12} katı fazla evrene ihtiyaç vardır.” (Aktaran: Taslaman, 2013a)

Amino asitlerin doğru sırada olması önemli bir etkindir ve bunların doğru sırada oluşması olasılığı 10^{640} da 1'dir. Böyle bir olasılık ise imkansız kabul edilen bir sayıya denk gelmektedir. Bu ise ateist evrim teorisini savunanlar açısından sıkıntılı bir durum iken, teist evrim teorisi savunucuları açısından bir sıkıntı doğurmamaktadır. Evrim teorisinin doğruluğunu ispatlasak bile²¹ bu, Tanrı'nın varlığını inkar etmez; çünkü Tanrı'nın türleri evrimle var ettiğini söylememizin bir sakıncası olmaz. Tanrı'nın ilk varlığı yarattığını savunup, ondan sonraki varlıkların bu varlıktan Tanrı'nın kontrolünde aracı sebeplerle yaratılması yani evrimin aracı sebep olarak görülmesi teist bakış açısına bir sorun yaratmaz.

Bunun tesadüf eseri olmuş olduğunu kabul etsek bile ilk canlının varlığı için gerekli olan malzeme ve zamanın dünyanın yaşı ve malzemesi ile karşılanamayacağı ortadadır. Yine bu ilk canlı sonrası yaşamının devamı ve çoğalması için gerekli şartların tesadüf eseri bir arada olması ise ayrı bir problemi doğurmaktadır:

“Doğadaki her hücre bir mucizedir. En basitleri bile insan zekasının sınırlarını kat be kat aşar. En basitinden bir maya hücresi yaratmak için mesela, bir Boeing 777 jet uçağından bulunanlarla aşağı yukarı aynı sayıda bileşeni minyatürize etmeniz ve yalnızca 5 mikron çapında bir kürenin içine sığdırmanız gerekir. Sonra da o küreyi üremeye ikna etmenin bir yolunu bulmalısınız.” (Byrson, 2005: 325)

İzzetbegoviç'in savunduğu gibi dünya içerisinde materyalist yaklaşım beklenen açıklamayı yapamamıştır. Bunun yanında doğa içerisinde kalarak açıklayamayacağı önemli bir husus da zihindir. Bugün her ne kadar yapay zekalar çok karmaşık işlemleri insan zihninden çok daha başarılı bir şekilde yapabilir iseler de bu yeterli değildir; çünkü en iyi halde zekanın taklididirler ve ne kadar düzeltilirse düzeltilsinler bu sihirli çizgiyi geçemezler (İzzetbegoviç, 2013a: 26). Bilgisayarlar insanın yaptığı her şeyi yapabilecek; ama dindar olamayacak ve şiir yazamayacaklardır (İzzetbegoviç, 2012a: 50). Burada mahiyet farkı mevcuttur ve bu doğa içerisinde kalarak tesadüfle açıklanamayacak bir şeydir. İlimin başarısız kaldığı bu alanda din ise tabiatın bu hakiki mucizelerini Tanrı ile izah etmektedir. Çünkü “etrafımızdaki her şeyde mucizeler var, ama insan hala alemdaki en büyük mucizedir.” (İzzetbegoviç, 2013a: 67)

İzzetbegoviç, insan hürriyetinden yola çıkarak yaratma fikrini savunmuştur; çünkü hürriyet ancak yaratma ile meydana gelir. Ürün ile hürriyet birbirine zıt mefhumlardır. Ürün, birden veya tekamül neticesi oluşmuş olsun hiçbir zaman hür

²¹ Bunu ispatlamak oldukça zordur.

olamaz. Örneğin; bugün teknoloji sayesinde birçok robot vb. şeyler üretilmektedir. Ama bunlar ne kadar gelişmiş olsa da hiçbir zaman hür olamazlar, insan bunların içine ne soktuysa onu yapabilecekler, fazlasını gerçekleştiremezler. Oysa insanı ele aldığımızda durumun böyle olmadığını insanın hür bir varlık olduğunu görürüz. Hürriyetin mevcudiyeti Tanrı'nın insanı yarattığının kanıtıdır. İnsan kendisine verilen bu hürriyet sayesinde iyilik ve kötülük dramının içinden çıkamamaktadır. “Arza düşüşünden beri insanın hayvani masumiyete dönmesi artık mümkün olmaktan çıkmıştır.” (İzzetbegoviç, 2012a: 73)

Söylediklerimizden açıkça anlaşılacağı üzere İzzetbegoviç için, ilk zıtlık olan tekamül ve yaratma zıtlığında yaratma ağırlık kazanmıştır; çünkü onun için “Tanrı yoksa insan da yoktur.” (İzzetbegoviç, 2013a: 68) Daha sonra yaratma mevzuu üzerinden insanların eşitliği ele alan İzzetbegoviç, insanların eşitliğinin ve kardeşliğinin, ancak ve ancak insanı Tanrı'nın yaratması durumunda mümkün olabileceğini söylemektedir (İzzetbegoviç, 2012a: 76). Çünkü insanların eşitliği günümüzde mevcut olduğu şekliyle fiziki değil manevi bir gerçektir. Bugün insanlara baktığımızda birçok yönden (fiziki, maddi) eşitsizliklere sahiptirler. Bir erkek ve bir kadını ele aldığımızda biri diğerinden daha kuvvetli, diğeri ise daha duygusal bir yapıya sahip ve bunların yanında getirdiği birçok eşitsizlik söz konusudur. Yine farklı iki cinsel yapı dışında aynı cinsiyete sahip kişilerde de birçok eşitsizlik (özellikle fiziksel özelliklerde) mevcuttur. Bu eşitsizliği yıkan bir bakış açısı, ateist bakış açısıyla mümkün olamaz; çünkü maddi bir bakış açısı bize eşitsizliği açıkça göstermektedir. Diğer taraftan insanlar fiziki ve akıl sahibi varlıklar olarak, topluluk, sınıf veya siyasi bir sistemin üyeleri olarak daima eşitsizdirler. Biz bu eşitsizliği ancak teist bakış açısının manevi bakışı ile yenebiliriz. Bu eşitlik insanın ahlaki ve vazgeçilmez değeri olarak mevcuttur; eğer Tanrı yoksa, insanlar aşıkarcı ve ümitsizce eşitsizdirler (İzzetbegoviç, 2012a: 78).

İzzetbegoviç, ilk zıtlık olarak önümüze tekamül ve yaratma zıtlığını çıkarmış ve bu zıtlıkta yaratma fikrine ağırlık vermiştir. Bu zıtlıktan hareketle farklı zıtlıkları göstererek felsefesini oluşturmuştur. Şimdi diğer zıtlıkları ele alalım.

2.1.2. Kültür ve Uygarlık

İzzetbegoviç felsefesini incelerken karşımıza çıkan zıtlıklardan ikincisi olan kültür ve uygarlık, insan medeniyetinin düalizmini yansıtmaktadır (Akın ve Karaarslan, 2014: 92). Ona göre, kültür ve uygarlık insanın varoluşuyla ortaya çıkmış, birbirinin tersi yöndeki iki farklı sürecin adlarıdır. Uygarlık insanın ilk aleti kullanmasıyla başlamışken, kültür “semadaki prolog” u hatırlamasıyla başlar. Kültür, dinin insan üzerindeki veya insanın kendi üzerindeki tesirinden ibaret iken, uygarlık²² zekanın tabiat ve dış dünya üzerindeki tesiri demektir (İzzetbegoviç, 2012a: 85). Kültür ile uygarlık arasındaki ilişki, d nyevilikle uhrevilik arasındaki ilişki gibidir. Birisi insanın ruhuna hitap ederek insanı “gerçek üstü”ne taşımayı, diğeri ise bu dünyada insana gelmişliğı yaşatmayı amaçlar.” (Akın ve Karaarslan, 2014: 109) Bu yönüyle kültür insana ait iken, uygarlık topluma aittir. “Kültürün gayesi terbiye sayesinde kendi kendine hakim olmak; uygarlığın gayesi ise ilim sayesinde tabiata hakim olmaktır. İnsan, felsefe, sanat, şiir, ahlak, inanç kültüre aittir. Devlet, ilim, şehirler, teknik, uygarlığın hususiyetleridir.” (İzzetbegoviç, 2012a: 86-87) Bu yönüyle ele aldığımızda diyebiliriz ki kültür, insanın kendini araması iken; uygarlık, dünyayı yönetmek istemesidir.

Uygarlık söz konusu olduğunda burada dinin, sanatın, ahlakın problemleri söz konusu değildir, buradaki insan toplumun bir  yesi olarak ihtiyaçlar çerçevesinde hareket etmektedir ve sürekli bir üstüne koyma mevzu bahistir. O, uygarlığa manevi bir anlam yüklemez. Aksine onu, insanoğlunun tabiatla kurduğı ilişki sonrasında ortaya çıkan teknolojik gelişmenin devamı olarak görür. Bu nedenle uygarlık miras alınmakta ve geliştirilmektedir (Karaarslan, 2013: 29). İnsan yapısı gereğı uygarlıktan uzak duramaz, temel ihtiyaçlarını karşılamaya nasıl mecbur ise, uygarlık yaratmaya da mecburdur (İzzetbegoviç, 2012a: 85-86).

İzzetbegoviç’te felsefe, şiir, sanat, ahlak gibi maddeden koparılabilen kavramlar kültür içerisine yerleşirken; teknik, bilim, devlet gibi kavramlar madde üzerine yoğunlaşan uygarlık içerisinde yer alırlar. Yani bir tarafta dünyevilik, diğeri tarafta uhrevilik vardır. Biri dünyada insanın gelişmişliğine hitap ederken diğeri insanın ruhuna

²² İzzetbegoviç’te bu kelime İngilizce olarak Civilization kelimesi olarak kullanılmıştır. Bu kelime bazı çevirilerde medeniyet bazı kelimelerde uygarlık olarak çevrilmiştir. Yine İzzetbegoviç uygarlık ve medeniyet farkıyla ilgili bir ayırım yapmamıştır eserinde.

hitap eder. Kültürün hamili insan, uygarlığın hamili ise toplumdur. İnsanın ruhu, kitlenin ise sadece ihtiyaçları vardır. Onun için her kültür insanın yücelmesi, m kemmel şmesi; “kitle kültürü” ise ihtiyaçların tatmini demektir ( zzetbegovi , 2012a: 86-95).  zzetbegovi , bu ayrımı köy ve Şehir ayrımıyla somutlaştırır. Onun için, dindarlık Şehrin büyümesi ve Őehircilik unsurlarının birikmesiyle azalır; çünkü Şehir ne kadar büyürse üstündeki gök de o kadar ufalır, tabiat o kadar azalır; bunun karşısında duman, beton, teknik o kadar artar. Bu büyümeye paralel bir Şekilde Őahsiyetin yerini kitle alır ve olumsuzluklar buna paralel bir Şekilde artış gösterir ( zzetbegovi , 2012a: 100). Bu olumsuzluklardan birini 2013 sempozyumunda Aydın Şu kelimelerle ifade etmiştir:

“Őüphesiz dram insan doğasına uygun ve farklı cinsler arasında gerçekleşen meşru bir cinsellikten ve buna bağlı mazbut bir aile hayatından yanadır. Ütopya aileye genelde karşıdır. Ama yok edemediği tüm oluşumlarda olduğu gibi onu da dönüştürmektedir. Karşılıklı iki ayrı cins arasında gerçekleşen heteroseksüel mazbut aileye karşılık aynı cinsler arasındaki homoseksüel bir serbest cinselliği hayatın mutlak gereği, medeniyetin icabı, en temel haklardan birisi olarak kabul etmektedir. Burada çoğu kere atlanan Şey ailenin, toplumun değil, topluluğun en k  k birimi olduğu gerçeğidir... Bugün yaşanan ailesel sorunlar ütopyanın do urdu u sorunlardır.” (Aydın, 2013: 50-51)

Bunun karşısında yer alan köyde ise, insan tabiatla i  içedir; t rk , oyun gibi etkinliklerde köylü sadece izleyici değil aynı zamanda iştirakçi olur ve kültürel yaşantıya kavuşur.  zzetbegovi  için, birçok insan Őehirlerin sanatsal açıdan köylerden çok daha zengin olduğunu düşünmektedirler; fakat bu yanlıştır. Çünkü en büyük sanat eseri do adır. Őehirlerde nüfusun az bir kısmının ziyaret ettiği konser, müze ve sergiler; köylülerin güneşin doğuşu ve ilkbaharda tabiatın uyanışı karşısında yaşadığı heyecanın yerini dolduramaz ( zzetbegovi , 2012a: 100).

Köylülerin dindarlığı ve Şehrin ateizmini, değişik hayat Şartları ve tahsil derecelerine göre değil, değişik manevi hava ve dış dünyaya bakışlarında aramalıyız. “Din hayata, sanata, kültüre; ateizm ise tekniğe, uygarlığa aittir.” ( zzetbegovi , 2012a: 101)

 zzetbegovi  için, kültür ferdileşmeyi hedef edinirken, kitle kültürü bunun zıddı yönde hareket ederek maneviyatı yok eder ve ahlaktan kopar. Ancak kitle kültürü ile milli kültür birbirine karıştırılmamalıdır. Milli kültür içerisinde kitle kültürün zevksiz, kıymetsiz ürünleri yoktur. Milli kültür toplama, kabul etme ve ortaklığa dayanmaktadır.

Ayinler, oyunlar, şarkılar vb. köyün veya kabilenin müşterek malıdır. Bir tarafta icra edenlerin diğer tarafta dinleyici veya izleyicilerin bulunması gibi bir durum söz konusu değildir, burada herkesin iştiraki söz konusudur. Kitle kültürü ise, insanları üreticiler ve tüketiciler diye bölmektedir. İzzetbegoviç'e göre, kitle iletişim vasıtaları olarak kabul edilen basın, radyo ve televizyon kitle manipölasyonunun vasıtalarıdır. Bu araçların ısrarlı tekrarları yüzünden birçok insan, hiçbir temeli olmayan, çoğu zaman yabancı olduğu fikirleri kendi fikirleriymiş gibi kabullenirler (İzzetbegoviç, 2012a: 96; İzzetbegoviç, 2013a: 113).

Uygarlık manevi değil, teknik ilerlemenin devamıdır. Varlığımızın şuur dışı, manasız unsurlarının devamını teşkil etmektedir. İnsanın maddeye bağımlılığı uygarlıkta sürekli artmakta iken bunun karşısında kültür bu bağımlılığı azaltarak insanın iç hürriyetini artırmak niyetindedir. İşte kültürün dini mahiyeti burada ortaya çıkıyor. Kültür arzuları yok etmeye çalışırken uygarlık zıt bir istikamette sürekli yeni arzular yaratmaktadır. İzzetbegoviç, kültür ve uygarlık arasındaki düalist ilişkiyi eğitim ve meditasyon olguları üzerinden açıklar. Ona göre medeniyet insanı eğitir, kültür ise aydınlatır. Birisi öğrenmeyi diğeri ise meditasyonu ve terbiyeyi temele alır. Öğrenme var olan bir şey hakkında veya şeyler arasındaki bağlantı hakkında bilgi toplamak iken; meditasyon, insanın kendi kendini ve dünyadaki yerini anlamak için sarf ettiği çabadır. Burada kişi herhangi dini, ahlaki veya sanatla ilgili gerçeği anlamlandırma çabasında kendi içine dönüktür. Oysa öğrenme tabiata dönüktür ve amacı tabiata hakim olarak ona istediği gibi yön verebilmektir (İzzetbegoviç, 2012a: 89).

Meditasyon, menfaat ve arzulardan arınmıştır; ilim ise hiçbir zaman bunu başaramamıştır. Bugün dünyayı göz önüne aldığımızda gerçekten doğa yasaları çözülmüş ve günden güne doğaya hakimiyet artmaktadır; ama bunun karşısında buna paralel bir şekilde insanın mutsuzluğu da artmaktadır. Bu yönde İzzetbegoviç için eğitim, bir öğrenme faaliyetidir ve uygarlığa hizmet etmektedir. Her ne kadar uygarlığa hizmet etse de biz ondan uzak durmamalıyız; çünkü insanın maneviyata olduğu kadar maddeye de ihtiyacı vardır ve bunun kör kuyusuna düşmekten kendini korumalıdır:

“Bir fabrika türbinine akıtılan su faydalıdır. Serbest kalan ve serbestçe akan su ise faydalı değildir, ama güzeldir.” (İzzetbegoviç, 2013a: 28)

İzzetbegoviç için, eğitim iyi kullanılırsa sadece uygarlığın bir aracı olmaktan çıkar ve kültürün sürekliliğini de sağlayabilir. Fakat bugün var olan eğitim sistemleri, insanı

terbiye sahibi yapmak yerine sadece onları daha bilgili ve materyalizmin beklediği gibi daha verimli bireyler haline getirmektedir. İzzetbegoviç, bu konu üzerine ABD ve SSCB’yi örnek vermektedir. Bu iki güç askeri sahada en kuvvetli ülkelerden olmalarına rağmen, en kültürlü ülkeler olamamışlardır; çünkü eğitime çok büyük para harcamalarına rağmen, hakim ideolojiye veya ekonominin icaplarına uydurulmuş endüstri sisteminin hizmetinden kurtarmamışlardır. Eğitim her ne kadar uygarlığın bir ürünü olsa da, kültüre de katkıda bulunabilir. Bunu göz önünde bulundurarak yeni eğitim sistemlerinde sadece doğaya hakimiyet amaç edinilmemeli, bunun yanında insanın kendi kişiliğini oluşturması sağlanmalıdır. Fakat gelişmekte olan dünyada eğitim tamamen sanayi ve teknolojinin oyuncağı haline gelmiştir. Aslında bu sayede eğitim iyi bir yayılma göstermiştir; fakat bu yayılmanın yanında, fazla faydaya yönelerek matematik, fizik gibi teknik ilimleri çok fazla önemsemiş ve bunun sonucu olarak insanın manevi yönünü ortaya çıkarabilecek olan ferdiyeti yok etmiştir (İzzetbegoviç, 2012a: 93-106).

İzzetbegoviç için, eğitim ile birlikte hızlı gelişen böyle bir ilerleme yanında güzel, mutlu bir hayat getirmelidir. Oysa dünyanın durumunu ele aldığımızda bunun böyle olmadığı ortadadır. Toplumlar ne kadar ilerleseler de bu ilerlemeyle birlikte belli büyük sorunlar ortaya çıkmaktadır. En barizi gün geçtikçe, toplumların refah düzeyinin artmasıyla suç oranları, intiharlar, ahlaksızlık sayılan birçok olayda görülen artıştır. Maddi ilerlemeye rağmen insan hayatı hiçbir zaman, bugün olduğu kadar emniyetsiz olmamıştır (İzzetbegoviç, 2012a: 106-107).

“Alkoliklik, Sovyetler Birliği’nde birinci dereceden bir sorun halini almıştır. 1960-1980 arasında, yani yirmi yıl içinde alkol üretim ve tüketiminin sekiz kat arttığı tespit edilmiştir. 1980’de kişi başına 30 litre alkol tüketiliyordu ve 40 milyon alkolik vardı.” (İzzetbegoviç, 2013a: 86)

“ABD’de her bin kişiden dördü psikiyatri kliniklerinde tedavi görmektedir. Bütün hastanelerde yatakların yarısından fazlası ruhen hasta olanlar tarafından işgal edilmektedir... İntihar vakaları, alkolikler ve ruh hastaları bakımından acıklı bir rekor kıran İsveç, aynı zamanda ise milli gelir, okur yazarlı, istihdam ve sosyal sigortalar bakımından dünya listesinde ilk sırayı almaktadır... Dünya Sağlık Teşkilatı’nın 1968 de intihar vakalarına göre yayınladığı listeye göre ilk sekiz sırada şu memleketler bulunmaktadır: Federal Almanya, Avusturya, Kanada, Danimarka, Finlandiya, Macaristan, İsveç ve İsviçre. Bu memleketlerde 15 ile 45 yaşında olanlar için intihar üçüncü sırada yer alan ölüm sebebidir. Yine aynı teşkilatın 1970 senesi raporunda ise bunun sebebi olarak sanayileşme, şehirleşme

süreci ve ailelerin küçülmesine bağlı olduğu görülmektedir.” (İzzetbegoviç, 2012a: 112)

İzzetbegoviç için, uygarlığın bu sorunlarının ortaya çıkardığı, nihilizm ve absurd felsefeleri din ile benzerlik göstermektedirler. Nihilizm de olduğu gibi din içinde insan bu dünyada yabancısıdır. Nihilizme göre, ümitsizce kaybolmuş; dine göre ise, kurtuluşu için ümidi var olan bir yabancısıdır. Her iki yaklaşımda da materyalist dünya görüşüne bir tepki ve çözüm yolu arayışı mevcut olmasına rağmen, aralarındaki fark; nihilizm bu çareyi bulamamışken, din bunu başarmıştır (İzzetbegoviç, 2012a: 120).

İzzetbegoviç’e göre uygarlığa gelecek eleştiri kendi içerisinden değil, dışarıdan kültürden gelebilir. Dini-ahlaki terbiye ve aile bir çıkar yol olabilir ama buradaki sorun şu ki bugüne kadar ne ilim dine sığınabilmiş nede uygarlık klasik aileye dönebilmiştir. Her ikisi de birbirine düşman bir şekilde yollarına devam etmektedir. Belki dönme eğilimi göstermektedirler; ancak bunu kendi bakış açıları doğrultusundan kopmadan yapmak istedikleri için başarılı olamamaktadırlar.

2.1.3. Sanat ve Sosyoloji

İzzetbegoviç için “sanat, çifte anlamda, insan ile alem arasındaki uyumsuzluğun adıdır: 1) sanat, insanın kaygısının ifadesidir, kendi ihtiyaçlarına göre yaratılmamış olan aleme karşı bir protestodur; 2) sanat, sanatçının kendi hayaline uygun paralel bir alem yaratma teşebbüsüdür. Sanat, bu yeni ve farklı alemdir, şairin doğru çıkan rüyasıdır.” (İzzetbegoviç, 2013a: 251) İzzetbegoviç için, ilim materyalist tarafta yer alırken; sanat manevi taraf içerisindedir. Bunlar arasındaki fark nitelik, nicelik farkıdır. Tabiatla nicelik mevcut iken bir niteliğe rastlayamayız. Bu yüzden tabiatla ilgili nicelik ilmi mümkün olabilir; fakat nitelik hakkında ise, ilim mümkün olmamaktadır. Tabiat ancak insana karşı güzel-çirkin, manalı-manasız vb. niteliklere sahip olabilir, yoksa objektif bir yaklaşımla böyle vasıflara sahip değildir. Nitelik ancak şahsiyetle olan temas içerisinde bulunabilir. Bu iki yaklaşımın biri maddi dünyaya yaklaşım iken, diğeri insanın iç tarafına, gizli köşelerine yani ruhuna, kişiliğine bir yaklaşımdır. Bunun için, sanat eserlerinin, din gibi gizemli yanları mevcuttur ve bu yönde akılla ilgili çabalar yetersiz kalmaktadır. İlimin bu başarısızlığı bize sanatın dinle bağının bulunduğunu düşündürmektedir. Din ruhtan, sanat ise karakterden bahseder; din ruha hitap ederken

sanat ona ulaşmaya çalışır, aslında bunlar aynı fikri ifade eden iki tarzdır (İzzetbegoviç, 2012a: 124-148).

Sanat eseri, sanatkarın ürünü olarak bir yaratmadır ve şahsi kişiliğe, ferdiyete bağlıdır. Burada işbirlikli bir ürün ortaya çıkarmak mümkün değil iken, ilimde durum böyle değildir. İlimin çıkardığı ürün, ilim adamlarının işbirlikçi çalışmalarının bir ürünüdür. Bütün ilim, baştan beri ilavelerden, birbiri üstüne eklemelerden oluşmaktadır; ama sanatta bu mevcut değildir, her eser belli bir kişiliğe aittir ve biriciktir. O eserin aynısı bir daha yapılamaz. İzzetbegoviç, konunun daha iyi anlaşılabilmesi için ilim ile sanat arasındaki ilişkiyi, mekanik uzayın peygamberi Newton ile insan hakkındaki her şeyi bilen şair Shakespear arasındaki ilişkiye benzetir. Ona göre, Newton’la Shakespear birbirinden ters istikamete olan iki görüş veya birbirini tamamlayan, birbirinden ayrı veya müstakil iki bilgidir. İnsanoğlunun kaderi, yalnızlığı, faniliği ve ölüm meseleleri, varoluşun mana veya manasızlığı meselesi ve bu müşküllerden çıkış yolu bütün bunlar hiçbir zaman ilmin tetkik mevzusu olamaz; sanat ise bu mevzulardan istese de kaçamaz. Birisi (ilim) zeka, tahlil, müşahade, deney ve tecrübe sayesinde birbirlerine illiyet münasebetleri ile bağlı olan şey ve süreçlerin mecmuu olan maddi dünyaya yaklaşım, öbürü ise insanın iç tarafına, gizli köşelerine, sırların içine dalmıştır. Bu sebeple de sanat eseri sadece sanatkarın şahsiyetine bağlıdır (Karaarslan, 2010: 74).

İlim ve sanat arasındaki diğer bir fark ise; birinin keşfetme faaliyeti olduğu yerde diğerinin yaratma faaliyeti olmasıdır. İlim, var olanı ortaya çıkarırken; sanat, o anda yaratır (İzzetbegoviç, 2012a: 127). *Özgürlüğe Kaçışım* adlı eserinde kaleme aldığı bir anısı bu söylediklerini, pratikte kanıtlar niteliktedir:

“Büyük bir modern resim sergisini gezdikten sonra tekrar dengemi bulmam ve dış dünyayla normal bir bağlantıyı yeniden kurup düzgün bir şekilde yürümeye başlayabilmem biraz zaman aldı. Sergiden ayrılıp caddeye çıktığımda biri resim dünyası diğeri gerçek dünya olmak üzere iki dünya arasında hafif bir çatışma olduğunu hissettim. Bu dünyaları idare eden kanunların aynı olmadığı çok açık.”(İzzetbegoviç, 2013a: 22)

İzzetbegoviç’e göre, din, ahlak ve sanat aynı hakikatin farklı tezahürleridir. Resim, heykel, şiir ve oyun dinin bir parçası iken, daha sonra ayrılarak bağımsız oldular. “İlim, astronominin çocuğu (Bergson) olduğu gibi, sanat da dinin çocuğudur.” (İzzetbegoviç, 2012a: 132) Onun için, bunun açık kanıtı günümüz dünyasının mimari eserlerinde görülmektedir. Bugün var olan mimari eserlere baktığımızda bulunduğu

kültürün, dini inanışının ortaya çıkardığı eserler, en iyileridir. İslam coğrafyası için camiler, Hristiyan coğrafyası için kiliseler vb. örnekler mevcuttur. Yine dinle olan bu bağlantı en açık şekilde resim ve müzikte de görülmektedir; Rönesans'ın en büyük sanat eserleri olan Michelangelo'nun resim ve heykelleri, Handel'in oratoryumları, Debussy ve Strawinski'nin eserlerinde dini konular işlenmiştir (İzzetbegoviç, 2012a: 133).

İzzetbegoviç'te sanatın da dinin de manası aynıdır, her ikisi de hayatın manevi tarafını vurgular; maddi olandan nefret ederler. Din ve sanatın tarih içerisinde; Değişik durumlarda aynı hürriyet ölçüsüne sahip olmaları, Sovyetler birliğinde ilmin gelişmesine zıt bir şekilde sanat faaliyetinin gerilemesinin yanında, ortaçağda durumun tam tersine dönmesi gibi her durumda dinin maruz kaldığı kabullenmeye maruz kalması bu benzerlikten kaynaklanmaktadır (İzzetbegoviç, 2012a: 136). Bunun için din, ne kadar baskıcı olsa da sanatı içerisinde barındırır ve onu teşvik eder; fakat ateizm her ne kadar hürriyetçi olsa da onu boğar. Çünkü “maddenin cevheri onun ağırlığı olduğu gibi, ruhun cevheri veya özü de özgürlüktür.” (İzzetbegoviç, 2013a: 168) Ateizm ise determinizm ile bu özgürlüğü öldürür. Bu yüzden sanat, uygarlıklarla birlikte gelişmeye ters orantıda ilerlemektedir:

“19. Asırda, daha yoksul, yarı cahil ve örgütlenmemiş bir durumdayken dünyada Puşkin, Gogol, Çehov, Tolstoy, Dostoyevski, Çaykovski ve Rimski-Korkasov'u vermiş olan bu memleketin bugün, 20. Asrın son çeyreğinde, sanat ve edebiyatta Rus kültürünün tarih sahnesine çıkmaya başladığı zamanlarda yetiştirmiş olduğu büyük şahsiyetlere muadil bir tek sanatkarı bile çıkarmaya hemen hemen hiç kabiliyeti yoktur... İhtilalden sonra Rus ilmi yükselmeye, sanatı ise gerilemeye başlamıştır. Sovyet Rusya dünyaya fizikçi, atomist, devlet adamı, teşkilat uzmanları yetiştirmiş; fakat şair, ressam, müzisyenler verememiştir.” (İzzetbegoviç, 2012a: 139)

İzzetbegoviç, sanatı dinin bir yansıması olarak görmekle ve uygarlığın onu yok ettiğini söyleyerek; sanata, din ve ahlaka eş değer bir anlam yüklemiştir. Bunun yanında sanatı dine yaklaştırdıktan sonra, karşısına zıtlık olarak, sosyolojiyi koymaktadır (İzzetbegoviç, 2012a: 142). Çünkü onun için sanat, sosyoloji gibi genel olanı ifade etmez; sanat, bir şeyin tek olduğunu ve ebediyen başka bir şeyi ifade etmeyeceğini kabul etmektedir. İlim kainatı yansıtırken; sanat yeni bir şey yaratır (İzzetbegoviç, 2013a: 35).

Sanat eserinin gayesi dış dünyadakini göstermek değildir, onun gayesi, yaratmanın kendisidir; eser ise onun kaçınılmaz ürünüdür. Bu yönüyle bir sanat eseri

çoğaltılamaz, eğer çoğaltılırsa yok olur. Sanat icat etme faaliyetidir. Bu durum sanatın eserde olmayıp, sanatkarın iç hayatında ve şahsiyetinde oluşuyla açıklanabilir. Her şahsiyet ise bir hürriyet demektir. Eserden bahsederken, eseri yapandan bahsedilir, bunun sebebi her sanat eserinin, sanatkarın şahsiyetini göstermesidir. Bu yönüyle sanatın bir doğrusunun olmadığı onun kişiden kişiye yorumlanabileceği söylenebilir. (İzzetbegoviç, 2012a: 153).

“Sanat yorumlanamaz. Berlioz, dinleyicilerin “anlama”sına yardımcı olmak amacıyla Fantastik Senfonisine bir program yazmıştı. Balzac’ın başlarda büyük romanlarına giriş yazmasında olduğu gibi buda başarısız bir girişimdi.” (İzzetbegoviç, 2013a: 179)

Bu ikili bakış açısıyla sanat ve zanaat arasında ki farkı da göstermemiz gerekir. İzzetbegoviç için zanaatın, sanat gibi yaratım olduğunu söyleyemeyiz. Sanat bir tek ve kendine has bir şey yaratır; oysa karşı yani zıt kutup içerisinde yer alan zanaat aynı şeyden birçok tane üretir. Burada manevi bir amaç değil, ilimdeki gibi fayda sağlayan bir amaç vardır. Zanaatkar, bir ihtiyacı karşılamak için kullanım değeri olan bir şey üretirken; sanat, amaçsız bir şekilde ruhun bir arzusunu karşılamak için yaratır. Yani birlikte ele alındıklarında insanın iki yönünü yansıtan bu ikilide; sanat maneviyata yönelik iken, zanaat bedene yöneliktir (İzzetbegoviç, 2013a: 180).

Sanatın ferdi ve yaratım olması, bizim sanat tarihi ve teorisinden bahsetmemizi engellemektedir. Sanatın ne teorisi nede tarihi vardır, sadece sanatçılar ve onların eserleri vardır ve bunlar arasında farklılıklar olmasına rağmen, burada gelişme ve ilerlemenin olmadığı kesintisiz bir akış vardır (İzzetbegoviç, 2013a: 187).

2.1.4. Ahlak

Savaşın en zor anlarında bile dininden ve ailesinden aldığı etik prensipleri bırakmayan, hiçbir millet hakkında kötü söz söylemeyerek, intikam almaya çalışmayan; her başarıyı Tanrı’dan, hataları ise kendinden bilen İzzetbegoviç’in felsefesi içerisinde, ahlakın ayrı bir önemi vardır (Latic, 2010: 68). Onun felsefi görüşleri içerisinde üç hakim görüşten biri olan materyalist cephesinin, düştüğü yanlışın temelinde ahlakın yokluğu yer almaktadır. Bu yönde İzzetbegoviç’in düşüncelerinin anlaşılmasında biraz daha önemli olduğunu düşündüğümüz bu konuyu, diğer başlıklara nazaran biraz daha fazla irdeleyerek göstermeye çalışacağız.

İnsanlık tarihi boyunca hem düşünürler hem de günlük hayatına devam eden insanlar, eylemleri ahlak üzerine yorumlamışlardır. Bu yorumlamada daha önce değindiğimiz gibi iki zıt ideoloji çerçevesinde farklı etik kuramlar ortaya koymuşlardır. Klasik filozoflarda kötülük, bilgi eksikliğinden kaynaklanır (Stroll, Long, Bourke, Campell, 2014). Bu kabule bağlı olarak etik kuramları, bilgi üzerine kurmuşlardır. Bilgi üzerine kurulu bir ahlak öğretisi rasyonaliteye bağlandığı için, evrenselin peşinde olmuştur; fakat ilerleyen zaman içerisinde, anı önemli gören ve önemli oranda destek bulan “haz”a bağlı ahlak kuramları ortaya çıkmıştır.

Ortaçağ döneminde, Yahudi²³ etiği klasik dönem de olduğu gibi özel bir teoloji ya da dini akideden ziyade daha çok bir yaşam tarzı olmuştur. Aynı dönemde diğer bir ideolojinin oluşturduğu Hristiyan etik teorileri ise, klasik ve Yahudi etik teorilerinden farklı olarak şu an yaşanan dünya için değil, farklı bir yaşam için teoriler oluşturmuş ve gayeleri ezeli hayat olmuştur (Stroll vd. 2014: 15-54).

“Hristiyanlığa göre tabiat aslında kötüdür. İsteklerimiz tabiattan gelir, bunun için onları yenmek kökleri dünyaya ait olan her şeyi yok etmek, bu dünyada bile tabiatın ötesi için yaşamak Hristiyanlık ahlakının prensibidir.” (Ülken, 2001; 36-37)

Hristiyan ahlakı, tabiatüstü bir ahlaktır ve mistiktir. Bu yüzden akıl’a değil, sır’a dayanmaktadır. Yine aynı dönemin bir başka etik yaklaşımı Ortaçağ İslam coğrafyasında, hem akla hem de inanca yer verilmiştir (Ülken, 2001: 36).

Daha sonraki dönemlerde bu iki ideoloji çerçevesinde birçok farklı etik teori ileri sürülmüş ve bunun yanında bunları birleştirme çabaları da gerçekleşmiştir. Bunlar içerisinde insanı özgür yapan ve yapmayan, ferdiyete ve evrensele yönelen, doğayı Tanrı kabul edip bu determinizmi ahlak gören görüşler mevcut olmuştur.

İzzetbegoviç’in ahlakı ise, hem doğuyu hem de batıyı harmanlayan modern bir İslam tasavvurudur (Sarı, 2016: 305-306). Onun için “Ahlak, fiilin kendisinde olmayıp, her şeyden evvel insanın doğru dürüst yaşamak istemesinde, iradesinde, iradesinin çabasında, kendi kurtuluşu için mücadelesindedir.” (İzzetbegoviç, 2012a: 163) Burada zıtlık kutbuna yeni bir halka daha eklenmektedir. Bu halka vazife ve menfaattir. Birincisi ahlakın, ikincisi ise, siyasetin merkezi mefhumudur. Bu iki kavram insanın hareket ettirici iki farklı güç, ahlakiliğin sınırlarını çizen etmenlerdir. Menfaat, eylem

²³ İzzetbegoviç için Yahudilik, materyalist ideoloji yönünde yer almaktadır.

sonrası elde edilen çıkara; vazife ise, bu çıkardan öte iç dünyasında ki imanın işlevselleştirilmesine işaret eder (Kala, 2016; 325). “Vazife hiçbir zaman menfaatçi değildir, menfaat ise ahlakla alakası yoktur.” (İzzetbegoviç, 2012a: 159)

İzzetbegoviç için, ahlak ne işlevsel nede rasyoneldir. Yaptığımız bir eylemin belli bir yarar sağlamaması veya mantığa uygun olmaması onu ahlak dışına çıkarmaz. Hayatını tehlikeye atarak bir insanın hayatını kurtarmaya çalışmak ve sonucunda o insanı kurtaramamış olmak, o eylemi ahlaksız kılmaz; çünkü bir şeyin (ahlak bakımından) iyi olmayışı ilmen ispat edilemez (İzzetbegoviç, 2012a: 169). Her ne kadar sonuca ulaşamamış olsa da ahlakın güzelliği burada yatmaktadır. İşlev veya mantık aramaz. Bu yönüyle inanç ile benzerliği vardır; çünkü inançta da irrasyonellik mevzubahistir (İzzetbegoviç, 2013a: 56).

İzzetbegoviç için, burada dünyanın görünüşü doğrudan bize bağlıdır, burası bizim hürriyet sahamızdır. Dışarıda bizden bağımsız bir düzen vardır ve biz bu düzeni değiştiremeyiz, hatta bu gerçekten nefrette edebiliriz; fakat onu görmemezlikten gelemeyiz ve değiştiremeyiz. Ahlak açısından gerçekler manasızdır. Onların ahlaki işareti yoktur ve böylece onlar ahlaken mevcut değildir. Öbür tarafta insani iç dünyamızda şeyler; objektif olarak mevcut değildir. Kelimenin tabii manasında onlar hiç yoktur. Burada biz vasıtasız iştirakçiyiz ve bu dünyanın görünüşü, doğrudan doğruya bize bağlıdır. Burası insan hürriyetinin sahasıdır (İzzetbegoviç, 2012a: 162). Böylece İzzetbegoviç, dış dünya hakkında yapılan felsefe ile ahlak üzerine yani insanın maneviyatını ilgilendiren iç dünya ile ilgili felsefenin aynı metodla anlaşılamayacağı üzerine durmuş ve ahlakı niyet üzerine kurmuştur. Onun için ahlak, ancak kişinin iç dünyasında aranmalıdır; çünkü ahlakın temelinde yer alan özgürlük²⁴ dış dünyada yoktur. Dış dünya belirli yasalara tabii olduğu için bu alanda özgürlükten söz edilemez; fakat bunun karşısında insan iç dünyasında yani niyetlerinde sınırsız bir şekilde özgürlüğe sahiptir. Kendi kalemiyle yazdığı gibi “Sadece özgürlük sık kullanılmakla eskimez.” (İzzetbegoviç, 2013a: 35)

İzzetbegoviç için, mutlak bir özgürlükten bahsedilemez; çünkü insan zorunlu ya da iradi olarak kendisini sınırlar içerisinde bulur. Bu zorunluluk ona sorumluluk yüklemeyken, kendisinin çizmiş olduğu iradi sınırlar içerisinde özgürlüğünün tadına

²⁴ Vazifeden bahsedilen bir yerde özgürlük var olmalıdır.

vararak sorumluluğunu bu sınırlar içerisinde yaşar. Adalet, özgürlük, eşitlik Allah olmadan imkansızdır; bu kelimeleri kullanmak kolaydır ama gerçekleştirmek yüce bir Tanrı kabulü olmadan olanaksızdır. Fransız devrimi özgürlük, eşitlik paralolarıyla yola çıkmışken, en büyük eşitsizliği ve adaletsizliği insanlığa getirmiştir. Yine Rusya'daki Komünist devrim ezilenlerin hakkı için gerçekleşmiş iken Stalin ve Lenin binlerce ezileni katletmiştir (Kala, 2016: 321). Yani ahlak, insanın fiilinde olmayıp iradesinde yer almaktadır; çünkü “herkes iyilik yapamaz, fakat herkes iyilik isteyebilir.” (İzzetbegoviç, 2012: 163) Bu durumda yasalara itaat eden bir insan ahlaklı davranmış olmaz, onun davranışı ancak doğru olarak nitelenebilir, davranışın ahlaklı niteliğini kazanması ancak vicdanın (niyet) istemesi ile olur. Burada karşımıza bir diğer zıddiyet olan kalp ve tabiat ikiliği çıkmaktadır (İzzetbegoviç, 2012a: 163). İzzetbegoviç için, kalp, din, sanat, ahlak alanına ait iken; tabiat uygarlığa aittir. Birincisinde fiiller niyetlere göre değerlendirilirken, ikincisinde neticelere göre değerlendirilir. İlim, insanın davranışında niyetin gerçekleştiğine şüpheli yaklaşarak fiilin sebebini niyette değil, şuurun dışında bulunan determinizm de aramıştır. Din ise, ters bir istikamette insanın ruhunu devreye sokarak, dış dünyada eyleme dökülme de, iç dünyada yapıldığını savunmuştur. Buradan yola çıkan İzzetbegoviç, insanın eyleminin değil niyetinin üzerinde durmuştur. Unutulmamalıdır ki “İnsan, düşünce ve eylemine vurulan maddeci kör nedensellik zincirini kırabilen ve kendisini tüm doğal olaylara hükmeden determinizmden kurtarabilen tek varlıktır.” (Şeriatî, 2013: 140) İnsan bazı şeyleri gerçekleştiremez ama onları her durumda isteyebilir; ahlak ise, insanın önünün kapalı olduğu yerde değil her istediğini yapabildiği yerde olmalıdır.

Kalp ve tabiat düalizmine değinen İzzetbegoviç, buradan yola çıkarak, iyilik gibi kötülüğünde de insanın içinde olduğunu, bu yüzden insanın herhangi bir dış tesirle, zorla alıştırmayla, kaba kuvvetle ıslah edilemeyeceğini savunmuştur. Böyle bir yöntemle sadece davranışta değişiklik yapılabilir. Zorla alıştırma veya değiştirmeye çalışma boşunadır, bu ancak görünüştekini etkiler, niyetlerde ise bir değişim oluşmaz. İnsanın bir ruhu vardır ve her terbiye insanın kendi kendine yapacağı terbiye ile mevcut olabilir, yoksa dışardan bir zorlama bunu başaramayacaktır. Bu nedenle hakiki terbiye, insanı tamamen değiştiremez zaten bu mümkün değildir, sadece dahili hadiseler ile iyinin lehine yeni kararlar almasını sağlar (İzzetbegoviç, 2012a: 166). Bunun en güzel örneği, Osmanlı'nın elinden çıktıktan sonra Bosna üzerinde uygulanan Sırplıştırma

politikalarında görülmektedir. Bosna’da bu yönde yapılan her türlü baskı, bölgede yaşayan insanların hiçbirinde Osmanlı’nın hoşgörü yaklaşımı sonrası kazandırmış olduğu Müslümanlığı yok edememiş hatta daha da güçlenmesine vesile olmuştur.

İzzetbegoviç’in felsefesi boyunca göstermiş olduğu çift kutbun varlığı, burada da karşımıza çıkmaktadır. Bu hususta ferdiyetçiler ve pozitivistlerin farkı yaklaşımları söz konusudur. Ferdiyetçiler için terbiye insanın ruhu üzerine icra edilen, dahili faaliyeti harekete geçiren ve insanı değiştiren tesir iken, pozitivistlere göre zorla alıştırma, hayvani olduğundan istenilen şekilde davranmaya zorlayan tedbirler ve hareket tarzları sistemidir. Birinde terbiye diğesinde zorla alıştırma mevcuttur. İzzetbegoviç için “zorla alıştırma, doğru davranmayı empoze ettiğinde bile haddi zatında gayri ahlaki ve gayri insandır.” (İzzetbegoviç, 2012a: 168)

Burada böyle bir yaklaşım bir problem doğurmaktadır. İzzetbegoviç, felsefesi boyunca sürekli insanın bir tarafının maddeden oluştuğunu söylemesine rağmen faydayı bırakarak ahlaki olmaya yönelmesini nasıl beklemektedir? Bu durumda bu insana zor kullanmak gerekmez mi? Kendisinin bu probleme karşı savunması vicdan üzerinden gerçekleşir:

“Ahlak, aklın mahsülü değildir; prensip olarak da, tatbikat olarak da... Akıl, yalnız şeyler arasındaki münasebetleri tetkik ve tespit edebilir; ahlaken tasvip veya red mevzubahis olunca, akıl hakiki manada hüküm veremez... bir şeyin(ahlak bakımından) “iyi olmayışı” ilmen ispat edilemez... Birçok ahlaki görüş aklen anlaşılır değildir; fakat biz bunları kabul ederiz. Hume, ahlak ve akıl ilişkisine şöyle cevap veriyor: Akıl tümüyle şeyler arasındaki münasebetleri keşfetmekten başka bir şey yapmaya muktedir değildir; değer yargısına, bilakis yepyeni bir unsur iltihak ettiğinde, fiiliyatta mevcut olmayan bu unsur ancak hissiyatın üretim gücü ile açıklanabilir.” (İzzetbegoviç, 2012a: 169-171)

İzzetbegoviç’in bu yaklaşımı yerindedir; çünkü bazen insanın kalbinin fazlaca arayıp sormadan kabul ettiği bir şey; ilmen ispat edilemez. Bu durumda bundan vazgeçmeyi hiç düşünmeyiz; çünkü insanın vicdanından gelen ses aklını alt etmektedir. Kierkegaard’ın *Korku ve titreme* adlı eseri bu konuya en güzel örneklerden birisidir. Eser, İbrahim’in kuvvetli imanının geleneksel yorumlarının dibine dalarak onun hikayesinin ürkütücü ve akıl almaz yönlerini ortaya koyar. Bu adamdan Tanrı tarafından oğlunu Moria dağına götürüp orada öldürmesi istenir ve emrin sahilliğini veya kendi aklının başında olup olmadığını sorgulamak yerine, İbrahim derhal emre uyar (Kierkegaard, 2014).

Biz burada İbrahim'in davranışını akıl ile yorumlamaya kalktığımızda saçma bir davranış olarak görmekteyiz. Kierkegaard'da bu davranışı akıl ile yorumlamamış ve onun Tanrı'ya olan inancı ile ilişkilendirmiştir. Yine İzzetbegoviç'in bakış açısında olduğu gibi İslam²⁵ inancında da, bu olay imana bağlanmakta ve değerli bulunmaktadır. Bu bölümde ayrıntılı olarak göreceğimiz gibi ahlak kişinin niyetlerinde arandığında bunu ahlaklı görmek olanaklı olmaktadır, İbrahim burada kişisel eylemiyle büyüktür. Yine bu kıssanın yanına bir annenin çocuğu için kendi canından vazgeçmesi örneği verilebilir. Materyalist yani sadece akıl üzerine kurulmuş bir bakış açısıyla bakan insanlar buna karşı nasıl bir dayanak oluşturabilirler. Akıl bunu açıklamakta aciz kalır, bu durumda bu eylem ahlak dışı kabul edilmelidir; oysa bugün her insan bunu ahlaklı kabul etmektedir. "Ahlaki fiilin gerçekleşmesinde akıl ile iman zıtlık haline geldiği zaman akıl bırakılır, çünkü ahlakın gayesi tabiatüstüdür ve ancak öbür dünyada gerçekleşecektir." (Ülken, 2001: 36)

İzzetbegoviç için, akıl ile ahlak arasındaki bu ayrılış hürriyet meselesinde başlar. Akıl mekan ve miktarı idrak edebilir; fakat hürriyeti edemez. Ahlakın bulunduğu yerde hürriyet mevcut olmak zorundadır. Hürriyetin olmadığı yerde ahlakta olamaz; çünkü maddi alemde çekim kuvveti neyse ahlak aleminde özgürlük odur (İzzetbegoviç, 2013a: 235).

İzzetbegoviç için, ahlak ile ilim arasındaki zıtlık kendini pratik, somut alanda da gösterir. Mesela ilim, sun-i tohumlama, tüp bebek, ölümün kolaylaştırılması gibi konuları kabul ediyor iken; bunun karşısında, din ile münasebeti ne şekilde olursa olsun ahlak, bunları insan hayatına tezat oldukları için reddetmektedir. Birçok ahlak yaklaşımı buna karşı çıkarak gayri ilmi bir yaklaşım benimsemiştir. Belki bu gibi olaylar bize mantıklı görünebilir; fakat insanın bir yönünü unuttuğu için getirilerinden çok götürüye sahiptirler. Örneğin sun-i tohumlamanın akıl açısından bir götürüsü olmaması gerekir; fakat bu yüzden toplumda evlilik, aile gibi toplumun temel taşlarını oluşturan önemli kurumlar değerini kaybetmekte ve toplum önemli sorunlar yaşamaktadır. Bu gibi meseleler teknik bakımdan ilmi meselelerdir, bunların tatbiki ise ahlaki meselelerdir ve ilim burada yetersiz kalır. Din, nasıl inanmamız gerektiğini; ahlak ise, nasıl yaşamamız gerektiği sorusuna cevap verir (İzzetbegoviç, 2012a: 181). İlim adamının tüm

²⁵ İslam'ın kutsal kitabı Kur'an-ı Kerim'de konuyla ilgili olarak şu ayetler yer almaktadır: (Saffat, 37/99-100-101-102-103-104-105-106-107)

düşündükleri ilim olmak zorunda değildir. İlim adamının dünya hakkındaki görüşlerinin sadece bir kısmı aklımızın tenkitçi, karşılaştırmacı metodunun ürünü olan kısım, ilim içerisinde gösterilebilir. Bu şekilde bir yaklaşım bizi tabiat üstü olan her şeyi inkara yöneltir ve sadece bu metoda dayananları kabul eder. Burada elinde kalan sadece ilimdir; İlmin hudutları burayı geçemez. İlim adamı ise insan olarak bu hudutları aşar ve yoluna devam eder.

İzzetbegoviç, bu şekilde ahlak öğretisini oluşturduktan sonra; ahlakın, din ile ilişkisini gösterir. Onun için ahlak dine daha yakın durmaktadır; ama şu noktayı gözden kaçırmamak gerekir; “ahlak ve din aynı şey değildir. Prensip olarak ahlak, din olarak var olamaz. Tatbikat olarak, ferdi davranış olarak ise, ahlak, doğrudan doğruya dindarlığa bağlı değildir. Onları birbirine bağlayan şey şu müşterek delildir: Daha üstün başka bir dünya... Başka olmasına göre bu dünya dinidir; daha üstün olmasına göre ahlakidir. Bu münasebet din ile ahlak arasında hem karşılıklı bağımlılık hem de bağımsızlık sebebidir.” (İzzetbegoviç, 2012a: 176) Din ve ahlak aynı şey değildir; fakat her ahlakın kökeninde din vardır; çünkü ahlak yasaktan doğmuştur, yasak ise dinidir. Bu yönde dinden yoksul bir milletin ancak psikolojik bir hareketle mevcut olabileceğini, ama bunun çok zor nerdeyse imkansız olduğunu yazar; çünkü din bir kültürün içerisinde mimariden, sanata her tarafa empoze olmuştur. Biz eğer dinsiz bir toplum yetiştirmek istiyorsak kişiyi mimari, sanat vb. eskinin yeni kültüre etkide bulunduğu tüm alanlardan uzak tutmalıyız. Bu ise psikolojik bir hareket gerektirmektedir ve neredeyse olanaksızdır. Tabi unutmamak gerekir ki insanı kültüründen koparmak ise onu yok etmek demektir.

İzzetbegoviç için, bugünkü ateist nesili göstererek din dışı toplumun oluştuğunu savunanlar yanılgı içerisinde. Bu toplumlar din ile muhalefet içerisinde oldukları için onlardan etkilenecek tamamen yok saymamakta ve dinin birçok kabulünü onaylamamaktadırlar. Bu kültürlerde de dini ve ahlaki prensipler mevcut bulunmakta; fakat önceki gibi açık bir şekilde devam etmemektedir. Bugün materyalist kesim kendi başına bir ahlak var etmeye çalıştığında yine dine başvurarak Tanrı’ya karşı sorumluluk yerine, vicdanı koymaktadır. İzzetbegoviç, bu noktada ateist bir ahlak bilimcinin şu sözlerini aktarıyor:

“Ben hatta iddia edebiliyorum ki, insanın ve insan ahlakının yücelmesi ateizmdir. Eğer ben kendi içimde hür bir varlık olarak ve hiç kimsenin emrine tabi olmadan,

dahili bir ses duyuyorsam ve bu ses bana, hırsızlık etme veya öldürme diyorsa ve ben sosyal olsun, ilahi olsun herhangi bir “mutlak”a dayanmadan buna riayet ediyorsam, o zaman ben bunu insanın bir alçalması olarak görmem.” (Aktaran: İzzetbegoviç, 2012a: 196)

İzzetbegoviç için bu gibi yaklaşımlarla onlar, ancak kendi içlerinde çelişkiye düşmekten öteye gidemezler. Marksistlerin oluşturduğu sömürünün her insanın doğasında var olduğu ve fırsat buldukça sömüreceği görüşünü vicdan içerisine nasıl sığdırabiliriz? İnsan bu davranışlar karşısında mükafat alabileceği farklı bir yaşam düşüncesinden uzak kalınca, neden kendi bendeni için yararlı olandan vazgeçsin? Ahlakı böyle bir temele oturttuğumuzda manasını anlayabiliriz; yoksa ateist bakış açısı neye yüklerse yüklesin bu manayı yakalayamaz. Tanrı yoksa suç yoktur; suç yoksa her şey mubahtır (İzzetbegoviç, 2013a: 63). Isoulet’nin deyişiyle;

“Eğer ahlakın temelinden Tanrı’yı çekip alırsak ahlak dağılıp gider. Çünkü Tanrı’sız bir tabiatta insan hayatı için hak ve adalet aramak, zehirli okyanustan bir bardak içilebilir tatlı su almaya benzer.” (Aktaran: Şeriatı, 2013: 136)

Yukarıda değindiğimiz gibi düşünce tarihinde birçok farklı etik teori ortaya atılmıştır. Bunlar arasında dikkat çeken ve günümüzde halen daha varlığını sürdüren bakış açılarından biri faydacılık diye nitelendirdiğimiz faydaya dayanan ahlaktır. Faydacılığın bir felsefe olarak özü, bir eylemin sonuçlarını vurgulamasıdır. Eğer bir eylem, faydalı sonuçlar ortaya çıkarırsa o zaman doğrudur; tersi olursa doğru değildir (Stroll vd. 2014: 118). Faydacı ahlak, eylemin ortaya çıkış sürecini unutmuş sadece sonuçla ilgilenmiştir. Batının birçok büyük materyalist yazarı bunun üzerine durarak yararı tek amaç haline getirmeye çalışmışlardır. Onlar kendilerine hoş gelen, yararlı olan her şeyi iyi, hoş gelmeyenleri ve yararlı olamayanları ise kötü olarak nitelemişlerdir. Fayda vereni yarar, vermeyeni ise zarar olarak değerlendirmişlerdir. İzzetbegoviç ise, bu görüşleri kabul etmeyerek, ahlakı yarara indirgemekten uzak durmuştur; çünkü ona göre, ahlakı yarara indirgemeye çalışırsak onu yok ederiz. Yukarıda da gösterdiğimiz gibi, birçok ahlaki davranış mantığa uymadığı gibi insana bir çıkar sağlamaz; ama biz bu durumda yine de bu davranışlardan vazgeçmeyiz. Daha önce değindiğimiz gibi İzzetbegoviç için ahlak, niyette aranmalıdır; oysa bu bakış açısında kişinin onu yaparken ne planladığı değil, sonucunda ne gördüğü önemlidir. Mesela bir kişi, ahlaken iyi olan bir şey yapmış olabilir veya böyle bir şey yapmak niyeti ile eylemde bulunabilir; ama bazen sonuçları kendine zarar verebilmektedir, bu durumda bu bakış açısı ile ahlaklı davranmış olmayacaktır. Sosyal hayatta önce yaşlılar

ve çocuklar gibi bir kabulümüz vardır, bunun insan için yararlı olduğu söylenemez; fakat biz buna uyarız. Burada değinilen konuların tersine insan ahlaki olarak kendi yararını değil, karşıdakinin yararını düşünerek hareket etmiştir. Bu yönüyle ahlak tabiatüstüdür ve her zaman akıl ile açıklanamaz.

Yine bu teorilerin önemli bir kusuru da sonuçlarının uzun vadede ne doğuracağıdır. Faydacı ahlakın erdemli olarak kabul ettiği, bugün fayda sağlayan birçok eylem uzun vadede çeşitli zararlar doğurmaktadır. Örneğin; atom bombasının geliştirilip Japonya'ya atılması daha uzun sürecek bir savaşı sonlandırmıştır. Bu yönüyle faydalı gözükebilir ama bu tür silahların uzun vadede kullanımı rahatsız edicidir. Yani yararlı ahlak değerlendirmede eksik kalmaktadır; bir eylemin ahlaki olup olmadığını söylemek için bütün sonuçları görmemiz gerekirse bu durumda sonsuza kadar bir yargıda bulunamayız.

- Peki ahlak, hep yararlı olmayan tarafa mı kayacaktır?

İzzetbegoviç'in bu soruya verdiği cevap, hayır olacaktır. Onun için, ahlak ve yararlılığın bir arada olduğu durumlar da mevcuttur; fakat bunlar tesadüfi uyumlardır. Biz buradan yola çıkarak ahlakı tamamen yarara bağlayamayız. Ahlak, eğer sadece yarar üzerine kurulsaydı birçok hilekar insan, en ahlaklılarımız olurdu; oysa biz onları nitelendirirken, ahlaksız kelimesini kullanırız. İzzetbegoviç bu konuda, porno film sektörü, uyuşturucu vb. konularla birçok örnek göstermiş ve yarardan yola çıkarak kurulan bir ahlak teorisinin yanlış olduğunu göstermiştir (İzzetbegoviç, 2012a: 185).

Buraya kadar anlattıklarımız üzerinden açıkça görülebileceği gibi İzzetbegoviç için ahlak, menfaatten ayrı bir şey olarak vazifeye dayanmaktadır. Bu doğrultuda ahlak kişinin eylemlerinde değil, sonsuz özgürlüğünün var olduğu niyetinde aranmalıdır; çünkü dış dünyada kişi istemediği şeyleri yapmak zorunda kalabilir. Kişinin iç dünyasına etkide bulunamayız, iyilik ve kötülük kişinin iç dünyasındadır. Bu yönüyle baktığımızda insanlarda zorla değiştirilen davranışlar ahlak çerçevesinde ele alınamaz, ahlak ancak iç dünyaya aittir. Bu düşünceler onun hürriyet hakkındaki düşüncelerine kapı açar. İnsan dış dünyada her istediğine sahip olamaz ama ahlakın yer aldığı iç dünyasında her türlü özgür düşünceye sahiptir. *Özgürlüğe Kaçışım* adlı eserindeki bunu şu cümlelerle özetlemektedir:

“Diktatörlük günahı yasaklasa bile ahlaksızdır, demokrasi ona izin verse bile ahlaklıdır. Ahlakilik özgürlükten ayrılamaz. Ancak hür fiil ahlaki fiildir.” (İzzetbegoviç, 2013a: 78)

2.1.5. Kültür ve Tarih

Materyalistler, tarihi, doğru bir çizgi üzerinde seyreden gelişme olarak telakki ederler. Onlara göre, dünyanın gelişmesi sıfırdan başlamıştır. Tarih de, zik-zaklı hareket etmesine ve ara sıra geriye doğru gitmesine rağmen, devamlı bir ilerleme sayılmaktadır. Şimdiki zaman daima geçmişe nispetle daha ileri, geleceğe nispetle daha geridir (Taslaman, 2013a: 201). İzzetbegoviç’e göre, bu uygarlık tarihi için doğrudur; ama kültür tarihi için, doğru değildir. Uygarlık tarihinde sürekli birbiri üstüne koyma söz konusu olduğu için, geçmiş her zaman gelecekte geride olmak zorundadır. İnsan ve kültür tarihi ise, sıfırdan başlamaz ve doğru bir çizgi üzerinde de seyretmez. İnsanlık tarihi “semadaki prolog” ile başlamıştır; bu yüzden dini, sanatı ve felsefesi ile insanın geldiği yer olan gökle meşgul olacaktır (İzzetbegoviç, 2012a: 201). İlkel insanlar, diğer hayvan topluluklarından fazla bir ayrımı oluşturacak teknolojiye sahip değil iken, bazı insani özellikleri ve ahlaki değerleri o günde taşıyorlardı. Yine İlkel Afrika toplumları, karşısındaki zenci kökenli veya beyaz kökenli olsun yabancılara karşı misafirperverlik göstermekteydiler ve yabancılar yerli halkla aynı haklara sahip olurdu. Oysa daha 18. ve 19. yüzyılda bolca insanlık vahşetiyle karşılaşmaktayız. Birçok köle ticareti mevcuttur ve bu kölelerin birçoğu bu insanlara yakalanarak hürriyetlerini kaybetmişlerdir. Bunun gibi birçok kültür dışı örnek gösterebiliriz. Bu yüzden kültür, bir bakıma, zamandışı ve tarih dışıdır. Onun yükseliş ve düşüşleri vardır; ama alışılmış manada ne gelişmesi ne de tarihi yoktur (İzzetbegoviç, 2012a: 202-207). İlim ilkel insanın bu gibi değerlere sahip olmasını izah edememiştir. Bunun sebebi ise dini tasavvurları reddetmesidir. İlimde olduğu gibi burada tecrübe ve bilgi birikmesi yoktur. Yani kültür zamandan bağımsızdır, bu yüzden bir kültür tarihi olamaz; “Burada olsa olsa kültürel oluşum ve serpilşlerin kronolojisinden söz edilebilir.” (Koç, 2016: 437)

İzzetbegoviç’e göre, uygarlıkta mevcut olan sürekli ilerleme kültürle aynı tarafta (maneviyat içerisinde) yer alan, ahlak ve sanat ile ters orantılı devam etmiştir; Uygarlık ilerledikçe sanat sönmüştür. Keşfi sırasında Amerika uygarlık bakımından çok geri olmasına rağmen, sanat açısından çok önemli eserlere sahipti. Yine 7. ve 8. asırda oluşturulan Japon antolojisi “Manyoshy” bugün bile dünya şiir sanatının

şaheserlerinden sayılmaktadır. Fakat sanatta var olan bu durumu biz ilimde göremiyoruz. Bugün Aristoteles, Ptoleme, Galen gibi önemli eserlere imza atmış kişilerin eserlerinden bir şey kalmamıştır (İzzetbegoviç, 2012a: 208-210).

“Aristoteles’in ilim sahasında iki kitabı (“Fizik” ve “Gök hakkında”) ile ilgili olarak Russell diyor ki, bu iki eserden bir tek cümle bile çağdaş ilimin ışığında zor kabul edilebilir.” (İzzetbegoviç, 2012a: 210)

Sanat ve ilim birbirine zıt bir şekilde hareket ediyor; sanat, daha az gelişmiş bölgelerde daha kuvvetli iken; ilim tam tersi bir istikamette gelişmiş bölgelerde daha kuvvetlidir. Uygarlık, geliştiği bölgelerde kültürü yok ediyor; oysa sanat kültürle birlikte var oluyor. Bugün uygarlık yönünden gelişmiş toplumlar, kültür yönünden Afrika ile kıyaslanamazlar. İzzetbegoviç’in katıldığı bir festivalden aktardıkları konuya güzel bir örnek oluşturmaktadır:

“1966’da Dakar’da düzenlenen uluslararası zenci sanat festivali (39 memleket katılmıştır) birinci sınıf bir kültür hadisesiydi. Oysa, siyah kıtanın bir sanayi ve ticaret fuarı belki hiçbir alaka uyandırmayacaktı. Zenci dünyası, ilim ve teknik bakımından gelişmemiş ise de sanat bakımından gelişmemiş değildir. Çünkü sanat, “gelişmiş” veya “gelişmemiş” mefhumlarını tanımaz.” (İzzetbegoviç, 2012a: 211)

Doğal dünyaya ilave olarak başka bir düzenin varlığı din ile sanatın temel öncülüdür. Eğer tek bir dünya olsaydı sanat imkansız olurdu; çünkü sanat eseri ait olmadığımız, içine atılmış olduğumuz bir dünya algısı üzerinden gelişir (Koç, 2016: 437). Yani kültür, hayatın manası iken; uygarlık, tarzıdır. Uygarlık sürekli üzerine yazılarak devam eder; buna karşı kültür hep araştırır, geri döner ve yeniden başlar.

2.1.6. Dram ve Ütopya

İzzetbegoviç, *Doğu Batı Arasında İslam* adlı eserinde iyilik ve kötülük mefhumlarının nereden geldiği sorusuyla dram ve ütopya zıtlığına giriş yapar. Ona göre, uygarlık açısından bakınca kötülük dışarıdadır ve şartlar değiştikçe o da değişebilir. Bu görüşler din açısından tamamen yanlıştır. Çünkü din için, iyilik ve kötülük insanın içindedir ve dışarıdan bir etki ile onu düzeltmeyiz. Bu ikisi bizim önümüze yeni bir zıt kutup oluşturur: Dram ve ütopya²⁶ (İzzetbegoviç, 2012a: 219). “Ütopya dünyada cennet rüyasıdır; arı kovarı ve karınca yuvası gibi mükemmel hayvani kolektifler örneğine

²⁶ Buradaki ütopya, sorunsuz toplum manasındadır

göre ideal bir düzene kavuşturma hayalidir. Faydalı ve makul şeyler sunmuşsa da ütopya, tarih boyunca insanı, insani olanın dışına çekmeye çalışmıştır... İzzetbegoviç sözcüğün etimolojisine sadık kalmak kaydıyla bu kavramda (dram) kendi dünya görüşü içinde yeni bir anlam yüklemiştir. Buna göre dram, insan tabiatına ve fitratına uygun, mantıksal bir kurguyla değişime uğratılmamış hayat anlayışıdır.” (Aydın, 2013: 44) Burada şahsiyet ile toplum arasındaki zıddiyet mevcuttur. Bu zıddiyette, dramın özünü hürriyet; ütopyanın özünü düzen oluşturur.

İzzetbegoviç’e göre, bugüne kadar birçok ütopya ortaya atılmıştır; bunların özünü oluşturan şey düzen ve yasadır. Bu durum ise insanın şahsiyetini ve bununla beraber hürriyetini yok etmektedir. Uygarlıkta da gerçekleştirilmek istenen budur:

“Bugünkü bazı toplumlarda mevcut olan haller kendiliğinden aklımıza geliyor. Toplum menfaatine hürriyetin sınırlandırılması, lider kültü, sosyal disiplin, aile ve ebeveynle olan münasebetlerin yok edilmesi, sanatın devletin hizmetinde bulunması, Darwinci ayıklanma, ölümün kolaylaştırılması, ailevi terbiyenin yerine sosyal terbiye, devletin fertten üstünlüğü, teknik ilerleme temayül, toplum içinde iş bölümü ile ilgili olarak erkek-kadın eşitliği, mülkiyet bakımından, eşitlik, çalışma hamleleri, yarışmalar, kollektivizm, yeknasallık, sansür vs... dram insanla, ütopya ise dünyayla uğraşır.” (İzzetbegoviç, 2012a: 222)

İzzetbegoviç için, insanın ahlakı; toplumun ise şuuru vardır. Unutulmamalıdır ki, daha öncede gösterdiğimiz gibi İzzetbegoviç için, insan faaliyetleri şuurlu bir şekilde gerçekleşmeyip bir mecburiyete bağlanıyorsa, burada ahlak arayamayız. Arı kovanında hasta arının kovandan atılmasında bir ahlak arayamazsın, aynen insanın toplumun mecburiyetlerine riayet etmesini de ahlaka bağlayamayız, bu yüzden ütopya da ahlak aranmaz. Komünist toplumlarda da durum böyledir. Burada insanlar arasındaki münasebetler ölçünün ara buluculuğu olmadan doğrudandır ve söz konusu olan sosyal mekanizmanın işlemesi olduğu için, ahlak manasız kalır (İzzetbegoviç, 2012a: 226).

Topluma dayatılan materyalist kabuller, sosyalizme veya komünizme götürür; çünkü hayatı bir üretim, tüketim meselesi yaparlar. Ama insan ancak şartlı olarak toplum üyesidir, gerçek hayatında ise o, bağımsız bir ferttir ve sosyal hayata mütemayil olmaktan daha ziyade şahsi hayata meyleder (İzzetbegoviç, 2012a: 227). İzzetbegoviç’e göre insanı incelediğimizde bu açık bir şekilde ortaya çıkacaktır. Toplum içerisindeki insan, daima bir fert olarak düşünmek ve hareket etmek ister. İnsanın bu ferdi yönünü görmeyen her sistem yanlış hareket etmektedir; çünkü insanı, bir makine haline getirmek imkansızdır. Sosyalist sistemlerin birçok güçlüğü bu probleme dayanmaktadır;

bu sistemlerde şahsi menfaatler toplumun menfaatinin önüne geçmiştir. Bu gerçeğe karşılaştan materyalistler, şuurdan bahsetmeye başlamışlardır; ama unutulmamalıdır ki şuur ahlakın başka bir adıdır. İnsan toplumun üyesi olamaz; çünkü o, “bağımsız bir fert, seçme imkanına sahip bir varlık, hem iyiyi hem de kötüyü isteyebilen ahlaki bir varlıktır (İzzetbegoviç, 2012a: 228).

İzzetbegoviç ütopya ve dram arasındaki zıtlığı, toplum ve topluluk arasındaki farklılıklar üzerinden açık bir şekilde gösterir. Onun için, fertlerin menfaat esasına dayanan birliktelikleri toplumu oluşturur. Bunun karşısında yer alan toplulukta ise, kişiler beraberlik hissi ile birbirlerine bağlı bulunmaktadır. Yani toplum maddi ihtiyacın bir unsuru iken; topluluk maneviyatın bir unsurudur. Toplum içerisinde bulunanlar, birbirlerine maddi yani menfaat amaçlı bağlı iken; bunun karşısında yer alan topluluktaki bireyler, karşılıklı güven ve bir oldukları fikri ile birbirlerine bağlıdır. Toplum aslında insanların istemesinin değil zaruretin bir ürünüdür. Ama burada adalet, eşitlik, kardeşlik söz konusu değildir, burada çıkar ilişkileri vardır. Uygarlık, toplumu oluştururken insanlar arasındaki vasıtasız münasebetlerin yerine vasıtalı münasebetleri koyar. Buna güzel bir örnek olarak insanlığın en güzel vasıtasız bağlarından biri olan aile ve akrabalıktaki karşılıksız yardımlaşmanın yerini, uygarlığın kurmuş olduğu bakım müesseselerinde görevli memurların ücret karşılığı yüklenmesi gösterilebilir (İzzetbegoviç, 2012a: 231).

“Toplum ile topluluk arasındaki bu farklar ütopya ile drama arasındaki ayrımı gözler önüne serer. Çünkü ütopyalarda önemli olan toplumdur. Toplumun devamı için ferdin feda edilmesinden tereddüt bile edilmez.” (Akın ve Karaarslan, 2014: 125)

- Peki biz saf topluluğu veya saf toplumu var edebilir miyiz?

İzzetbegoviç için, insanın iki yönlü oluşu yüzünden saf toplum veya saf topluluk ancak teoride mevcut olabilir. Gerçek hayatta yani pratikte toplum, insanlardan oluştuğu için topluluk özelliklerini içerisinde barındırır. Böyle bir toplum ise saf toplum yani ütopya olamaz. Bunun tersi de aynı şekilde mevcuttur; güçlü topluluklar bazı sosyal özellikler kazanarak bir nevi toplum özelliklerini içerisine taşımıştır. Avrupa’nın ilk ütopyası Hristiyan kaynaklıdır. Rahip Campanella’nın “Güneş devleti” insan değil toplumdan bahsetmektedir. Bu ütopya Hristiyanlığın gayesinden vazgeçerek Avrupa ve dünyada sosyo-ekonomik teoriler çağının başlangıcı sayılmaktadır (İzzetbegoviç,

2012a: 233). Ütopya insanın ihtiyaçlarını tatmin etme hevesinin bir ürünüdür. İnsan İhtiyaçları yüzünden toplum içerisinde yaşamaya mecburdur. Burada ideal toplumun ana prensibi, hürriyet ve ferdiyet değil, düzendir. Böyle bir toplum için insanın materyalist görüşün savunduğu şekilde biçilmiş olması gerekir; oysa insan ferdi ve ıslah kabul etmez yapısı dolayısıyla ütopyanın yapısına uymaz. Bu yüzden, “ütopya ateistlerin inancıdır, inananların değil” (İzzetbegoviç, 2012a: 237)

İzzetbegoviç için, aile ve toplumda birbirine ters kavramlardır. Aile fertlerini birbirine bağlayan şey sempati ve hissiyat iken; toplum, menfaat ve zeka bağından oluşmaktadır (İzzetbegoviç, 2012a: 237). Onun felsefesinde, aile ve kadın önemli bir yere sahiptir; çünkü onun eserlerinde konu edildiği Müslüman ülkelerin gelişmesi için üzerinde durulması gereken konuların başında eğitim gelmektedir ve bunun da aile ile çok önemli bir ilişkisi vardır. Yine bunun yanında aile, Müslüman ülkelerde gerçekleşmesi gereken İslami bir sosyalleşme için hayati bir kurumdur (Karaarslan, 2016: 381). İzzetbegoviç’e göre, bütün dinler aileyi yüceltmeye devam ederken; tüm ütopyalar, aileyi yok etme adına gündüz bakım evi, kreş vb. oluşumlardan söz etmektedirler. Toplumların gelişmesiyle birlikte, boşanma oranlarında gözlenen artış, kadınların aileyi bağımsızlığını elinden alan bir kurum olarak görmesi vb. durumlar sebebiyle aile gittikçe küçültmüş bugün neredeyse yok olmuştur (İzzetbegoviç, 2012a: 240-242).

“Sadece Rus Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti’nde her yıl yarım milyon gayri meşru çocuk doğuyor. Rus ailesi, esas olarak kadının konumundaki değişim sebebiyle bir kriz içinde. Ailede ve hatta toplumun bazı alanlarında kadının hakimiyeti var. Üniversite eğitilmiş her on kadına karşı üniversite eğitilmiş altı erkek var. Boşanmalar dikkat çekici boyutlarda. Çok yaygın yeni bir sorunda kadının yalnızlığı. Genç bir kadının parolası şu: “anne olmak istiyorum, ama hanım olmak istemiyorum.” Gençlik geçtikten sonra bu dilek değişiyor.” (İzzetbegoviç, 2013a: 135)

İzzetbegoviç’in felsefesinde sürekli göstermiş olduğu 3 farklı yaklaşım kadın mevzusunda da önümüze çıkmaktadır. Bu yaklaşımlardan ilki uygarlık içerisinde oluşmuş olan özellikle sanayi devrimiyle birlikte çalışma hayatına girmesi ile ailedeki rolünün değişime uğradığı yaklaşımdır. Bu sayede uygarlık aile yapısını yok ettiği gibi, anneliği de köle olarak görmüş ve kadının ondan kurtulması isteyerek onu meta haline getirmiştir (Karaarslan, 2016: 382).

“Bugün kadının toplam iş gücünde payı, Amerika’da %32 (22.5 milyondan fazla), Almanya’da %37, Japonya’da %40 ve Sovyet Rusya Cumhuriyetlerinde ise neredeyse %45’tir.” (İzzetbegoviç, 2012b: 47)

Bu yaklaşımın sonucunda ise erkeklerin kadınlara karşı tutumu değişmiş, birçok erkek metroda kadınlara yer vermeme gibi davranışlar sergilemeye başlamış, onların nadir yapısını unutmuştur. Bu duruma kadınlar, özgürlük ve uygarlığın anladığı manada bir eşitlik isteyerek kendileri yol açmışlardır (İkbal, 2013: 95-96). İzzetbegoviç için, kadın ve erkek arasında kişilik hakları, ahlak, görev ve sorumluluklar bakımından bir fark yoktur; ancak uygarlık içerisinde kabul gördüğü gibi görevlerin aynileştirilmesi yönünde bir eşitlikten söz edilemez. Her iki cinsinde biyolojik özelliklerinden kaynaklı farklılıkları mevcuttur ve burada aranan eşitlik bugün, uygarlıkta doğmuş birçok problemin kaynağını oluşturmuştur (Demirci, 2016: 373).

Kadınlara karşı ikinci yaklaşım türü ise geleneksel yaklaşım olarak formüle edebileceğimiz, ataerkil düzenin kadına yüklediği roldür. Burada kadının sosyal hayattaki rolü çok kısıtlıdır ve kadın, sadece eşi ve çocukları için var olmalıdır. Üçüncü yaklaşım ise İzzetbegoviç’in felsefesi boyunca ileri sürmüş olduğu diğer iki dünya görüşünü aşan, bütünlükçü bir yaklaşımdır. İzzetbegoviç, bu doğrultuda asıl manasıyla İslam’ın ne modern hayatta olduğu gibi kadını sadece bir işçi olarak ne de gelenekçi yaklaşımda olduğu gibi kadını sosyal hayattan tamamen soyutlayarak eve hapsettiğini söyler. İslam kadını fiziksel anlamda yatkın olduğu ve zaruri kaldığı durumlardan çalışmaktan men etmez, kadınların eğitimini önemser ve en önemlisi de anneliği kutsal görerek kadını sosyal hayatta ayrıcalıklı kılar (İzzetbegoviç, 2012a: 245-246; Karaarslan, 2016: 382-387).

“Maddi servetin –çelik, otomobil, roket- ne kadarı mutlu bir çocukluğa değer? Anneyle birlikte geçirilen mutlu bir çocukluğun fiyatı var mıdır ve başka bir şeyle telafi edilebilir mi?” (İzzetbegoviç, 2013a: 138)

İzzetbegoviç ütopyalara yönelik eleştirel bir yaklaşım getirirken, sadece insanlığın düzen ve huzur içinde yaşayacağını öngören ütopyaları ele almaz. Bunların yanı sıra kaosu ve insanlığın yok oluşunu ön gören, anti ütopyalarda eleştirir. Çünkü tıpkı ütopyalar gibi anti ütopyalar da insan ahlakını ve hürriyetini yok saymaktadırlar. Bu sebeple ütopyalara ya da anti ütopyalara dayanarak bir dünya tasavvuruna sahip olmak aşırılıktan ibarettir (Akın ve Karaarslan, 2014: 126-127).

Sonuç olarak diyebiliriz ki: “En karmaşık türden dahi olsa, hayat mekanik değildir. Hayat dramdır, trajedidir, komedidir, saçmalıktır, masaldır veya mittir. O, bunların hepsidir, çünkü Tanrı var. Tanrı olmaksızın hayat mekaniğe rücu ederdi, hayat olmayan olurdu.” (İzzetbegoviç, 2013a: 63) Bu yüzden Batı’nın Tanrı ve insan olmaksızın yaratmaya çalıştığı yeryüzü cenneti hayalden öteye gidememiştir (Cordanoğlu, 2016: 454).

2.1.7. Tek Taraflı Bir Bakışın Yetersizliği

Buraya kadar ideolojiler çerçevesinde iki zıt yönde oluşan farklı görüşlerin varlığını gördük. Burada ise bunların pratikte varlığını sürdürüp sürdüremediğini göreceğiz. İzzetbegoviç için, din de, topya da saf ve tutarlı bir şekilde ancak teoride mevcuttur; hayata girdiklerinde deforme olurlar. Din hayat içerisinde insanın hayvani tabiatından bir şeyler alarak “natralize” olurken; topya da bazı ahlaki özellikler kazanarak “hümanize” olur. Her ikisinde de görülen bu deformasyon her zaman insana, yani onun hem hayvani hem de insani olan asıl mahiyetine bir yaklaşmadır. Birincisinde ilahi tarafından bir düşüş, brndeysel hayvani tarafından bir yükseliş vardır. Her ikisi de insanlığa doğru bir harekettir (İzzetbegoviç, 2012a: 317).

İlk olarak pratikte yani hayat içerisinde saf dinin var olamayacağı konusuna değinelim. İzzetbegoviç’e göre, insan istese de bedenini reddedip, ruhunu nemseyemez; bedenini reddeden kişi onun kurbanı olur (İzzetbegoviç, 2013a: 179-180). Bunun güzel bir örneğini Hristiyan tarihinde görmekteyiz. Hristiyanlık tarih içerisinde, teorilerinde kusursuz görünmekte iken, pratiğe uygulanması sonucu bünyesinde birçok değişikliği kabul etmiştir. Bunların başında dinin messeseleşmesi, mülkiyet, iktidar ve ilime karşı tutumun değişmesi, zor ve zulmün kabulü gibi örnekler verilebilir (İzzetbegoviç, 2013b: 322). “Hristiyanlığın başı Hz. İsa’dır; kilisenin başı ise Paul (veya Augustin)dur. Hristiyan etiği, birine; Hristiyan teolojisi ise öbürüne aittir. Kilisenin Platon ile Aristoteles arasında tereddüt etmesi de aynı tezatın bir neticesidir.” (İzzetbegoviç, 2012a: 322) Yine beşinci asırda imparator 2. Theodosius, Hristiyanlığı devlet dini olarak ilan etmiştir. Aslında bu saf dinin kabul edemeyeceği bir gerçektir; fakat pratikte buna mecbur kalmıştır.

Filozof Ernest Rennan'nın dediği gibi: Hristiyanlar tanrısal bir imparatorluk beklerken, Roma Katolik kilisesini; Sosyalistler, sosyalist bir toplum beklerken, sadece sosyal devlet elde ettiler. Her iki tarafta bununla mutlu olamadı; çünkü her ikisi de daha fazlasını umut ediyordu (Aktaran; Mazi, 2016: 235). Örneklerde de açıkça görüldüğü gibi Hristiyanlık, başta fikir üzerine tamamen maneviyata çevrili iken; pratik hayattaki başarısızlığı onu, kurumsallaşmış kilise haline getirmiş; çalışma, mülkiyet, hiyerarşi, tahsil, ilim, evlilik, yasalar, sosyal adalet gibi dünyevi kurum ve eylemleri kabul etmek zorunda kalmıştır. Bu duruma materyalizmde de rastlamaktayız. Materyalizmde sosyalizm ile devletleşmiş, siyasal bir sistem haline gelerek; terbiye, hümanizm, ahlak, sanat, yaratıcılık, adalet, sorumluluk gibi manevi düzenin kavramlarını içselleştirmiştir. İzzetbegoviç'in yazdığı gibi Marks, bugün yaşasaydı adını kullanan sosyal sistemlerde kendi öğretisini tanımakta güçlük çekecekti (İzzetbegoviç, 2012a: 327).

Gelinen noktada doktrinlerin aslı süs haline gelirken, ödünç alınan kavramlar başköşeye oturtulmuş; karşılaşılan problemleri aşmanın çaresi bu tip borçlanmalarda bulunmuştur (İslam, Yıldız ve Şafak, 2016: 267). Materyalizm tarihine baktığımızda, komünist hareketleri, sosyalist devriminin objektif denilen maddi şartların tahakkuk ettiği yerlerde değil, her şeyden evvel kuvvetli siyasi parti veya harici, yani bilinçli bir müdahale gibi gerekli sübjektif şartların olduğu memleketlerde başarılı olmuşlardır. Yani bu bakış açısı teoride umumiyetle tutarlı; tatbikatta ise, zaruri olarak tutarsızdır (İzzetbegoviç, 2012a: 323-325). Bu tutarsızlık nedeniyle dinin içerisine materyalist kabulleri aldığı gibi, materyalist bakış açısı da dini unsurları içerisine almıştır:

“Sovyetler Birliği’nde ve Çin’de siyasi ve sosyal tatbikatta emeğin mükafatı olarak maddi teşvik vasıtalarının yerine manevi olanlara da rastlanılmaktadır ki, materyalist felsefe üzerine kurulan komünist bir devlet için bu izah edilemez bir paradokstur.” (İzzetbegoviç, 2012a: 331)

İzzetbegoviç, bu iki zıt kutbun pratikte var olamayacaklarını evlilik örneği üzerinden göstermiştir. Saf din, iffet üzerine yönelmiş iken; materyalizm, tam karşısında yer alarak cinsi münasebetlerde tam bir serbestlik istemiştir. Ama pratikte yani gerçek hayatta her iki yaklaşım da birçok güçlüklerle karşılaşınca evlilik müessesesine yönelmek zorunda kalmıştır (İzzetbegoviç, 2012a: 331). Bunları tek tek ele aldığımızda saf Hristiyanlığın Kutsal kitabında yer alan şu sözler tam bir iffet istemiş olduğunu bize göstermektedir:

“Sizlere zina yapmayın diye emredilmiştir, ben ise sizlere şunu diyorum: her kim ki bir kadına şehvetle bakarsa gönlünde zina yapmış olur.” (Aktaran: İzzetbegoviç, 2012a: 331)

Teolojiye doğru kayan Hristiyanlıkta ise bu kabulün değişmiştir. Luther’in, ruhban sınıfı ile sıradan insanlar arasındaki ayrımı kaldırmak için eski bir rahibe ile evlenmesi sonucu kutsal evlilik, kutsal bekaretin yerini almıştır (Tarnas, 2014: 41). Yine Paul’un kitabında “Erkeğin kadından uzak durması iyidir; fakat zinadan kaçınmak için her erkeğin kadını, her kadının kocası olsun.” (Aktaran: İzzetbegoviç, 2012a: 331) şeklindeki Hristiyanlığın kabulünden vermiş olduğu taviz, konumuz için aydınlatıcı örneklerdendir. Hristiyanlık karşısında yer alan materyalizm de ise, evlilik reddedilmektedir; çünkü onlar için evlilik, bir cinsiyetin öbür cinsiyet tarafından baskı altına alınması olarak tezahür edilmektedir. Böylece evlilik kutsallıktan arındırılarak bir sözleşmeye dönüşmüştür. Bu yönde bazı çalışmalar yapılmış; fakat başarısız atılımlar sonrası evlilik müessesesine tekrar dönülmüştür (İzzetbegoviç, 2012a: 332-333).

Evlilik, ne Hristiyanlığa ne de komünizme uygundur. Bu iki öğreti, teoride ne kadar karşı çıksa da pratikte mecburi olarak evlilik müessesesine doğru hareket etmiş; fakat bu hareketi farklı noktalardan gerçekleştirmişlerdir. Hristiyanlık cinsi münasebetten kaçınma talebinden, komünizm ise hudutsuz cinsi hürriyetten. Bunun sonucu olarak biri evliliğe ibadet manası verirken, diğeri anlaşma niteliği vermiştir. İzzetbegoviç, bu farklılıklardan yola çıkarak bu iki evlilik tipini insanın iki yanına da vurgu yapan İslam da birleştirmiştir. İslami evlilik hem dini, hem de medenidir; çünkü Müslüman din adamı ve bir de devlet temsilcisinin huzurunda akledilir. Nikah hem tescil hem de dini merasimdir ve bu ikisi birden tek fiil olarak yapılır (İzzetbegoviç, 2012a: 334).

Bu açıklamalardan sonra rahatça söyleyebiliriz ki, iki zıt kutup her ikisi de aynı dünyayı ele almış ve anlamlandırmaya²⁷ çalışmıştır; ama ikisi de bunu başaramamıştır. Belki bir yönüyle doğru yakalamışlar; fakat diğer yönü unutunca teorileri pratikte eksik kalmıştır. Bu eksiklik yönünden birçok sorun ortaya çıkmış ve bununla beraber Batı’da kiliselere devam eden insan sayısı azalırken, sosyalist Doğu’da bu oran artmaya başlamıştır. Sosyalistler bu durumu Batı’da dini, Doğu’da devlet müesseselerinin krizine bağlamaktadırlar (İzzetbegoviç, 2013a: 105). Bu gibi problemler karşısında

²⁷ Biri manevi olarak izah ederken, diğeri nesne olarak izah etmiştir.

materyalistler, dinin halk için afyon olduğu görüşünden vazgeçerek, dine karşı tutumlarını değiştirmişlerdir. Yine Katoliklerde, sosyal münasebetlerin geliştirilmesinde gayelerinin daha adil bir sosyal düzen olduğu doğrultusunda Marksistleri tasdik etmişlerdir.

İzzetbegoviç, bu zıt kutupların birliğini geçmişte pek çok defa bu kutuplar arasında köprü vazifesi gören İslam'da görmüştür. Onun için İslam, nasıl ki eski medeniyetlerle Avrupa arasında köprü vazifesi görmüş ise, bugünde çıkmaza giren dünya için yeniden bu köprü görevini üstlenmelidir (Erdem, 2015: 636). İslam, hem teoride hem de pratikte bu iki yönü göz önünde bulundurarak hareket etmiştir. Bunun sunucu olarak insana hem maneviyatını yani hürriyetini hem de maddeliğini yani acizliğini vermiştir. Konuyu materyalist inanca sahip olan Friedrich Albert Lange'nin İslam ve materyalizm arasındaki benzerliği gösterdiği sözleriyle bitirelim:

“Bu son bakış açısından üç büyük tek Tanrı'lı dinden üçüncüsü materyalizme daha elverişlidir. Arap uygarlığının görkemli gelişimi sayesinde Ortaçağ'da bağımsız bir felsefi zihniyet ilkin İslam dininde, yani üç tek tanrıci dinden zaman bakımından en sonra geleninde kendini göstermiştir... Nihayet başka bazıları tuhaf bazı sistemlerle aynı zamanda bağınazlık ve inançsızlığı birbirleriyle birleştirmeyi başarıyordu. Abbasilerin koruyuculuğu altında Basra'da akıl ve inancı birbiriyle uzlaştırmaya çalışan akılcı bir okul gelişmekteydi.”(Lange,1998: 161)

2.2. KURTULUŞ NEREDE?

Buraya kadar anlatılanlar göstermektedir ki İzzetbegoviç için, insanlık tarih boyunca madde ve ruh ikilemi arasında tercih yapmaya zorlanmış ve bu tercih içerisinde kabul edilen teori, pratikte yetersiz kalmıştır. O, insanın mutsuzluğunu bu tek taraflı bakışların içerisinde bulunmasında göstermeye çalışmış ve bu yönde özellikle madde üzerine kurulu bakış açıları olmak üzere, bunların yetersizliğini göstermiştir. Bu yetersizliği eleştirirken, güçlükleri aşmak için insanın yapısını ele alarak; onun ihtiyaçları doğrultusunda gereksinim duyduğu düalist bir bakış açısı üzerinde durmuş ve bu yapıyı İslam üzerinde somutlaştırmıştır. Onun için İslam, idealist-materyalist, dünya-ahiret, ruh-beden, doğu-batı, dram-ütopya vb. kutupları aşan bir pozisyonudur (Ulukütük, 2016: 521).

2.2.1. Musa-İsa-Muhammed

İzzetbegoviç'e göre, biz İslam tarihini iki döneme ayırabiliriz. Birincisi İslam öncesi dönem, ikincisi ise İslam sonrası dönemdir. İslam öncesi dönem Hristiyanlığı ve Yahudiliği içerisine almaktadır. İzzetbegoviç daha önce göstermiş olduğu tek taraflı bakışları, önemli oranda kabul gören bu iki tek tanrılı din üzerinden somutlaştırmıştır. Bu dinler arasında Yahudilik, bu dünyaya yönelerek, adaleti burada aramaktadır ve bilimsel anlamda pozitivist, ticaret ve uygarlığa yatkın kültürle ilgilenmeyen, bilincini sadece bu dünyaya yönelten sol anlayışı tezahür eder (İzzetbegoviç, 2012a: 249; Işık, 2016: 294). Örneğin; Yahudi bir düşünür olan Spinoza, Tanrı veya doğa dediği tek doğru ve hakiki töze referansla, kendi bilgi kuramını geliştirmiştir. Tek hakikat olan Tanrı (doğa) ve onun değişik versiyonları arasında var olan gerçekliğinin dereceleri, bilginin dereceleriyle bir paralellik taşır (Çüçen, 2012: 198). Bu bakış açısından dolayı bu dine inanalar, maddeye önem vererek sürekli uygarlığa doğru eğilim içerisindeyler. Yani Yahudilik dünyada bir cennet oluşturma peşindedir ve bu yönde Yahudi tarihi dünyanın iktisadi gelişme tarihidir. Atom fiziği, siyasi ekonomi ve sosyalist fikirlerin en büyük isimleri Yahudi inancına sahip kişilerdir. Onlar hiçbir zaman kültüre iştirak etmezken; uygarlığa ise, her zaman iştirak ederler (İzzetbegoviç, 2012a: 251). Yahudilik karşısında, Hristiyanlık ise, insanı ruhuna, kendi kendine doğru yöneltmiştir. Bu bakış açısına göre kişi hem yere hem göğe hizmet edemez ve birisini yani ruhu seçmelidir. Hristiyanlık bu uğurda dünyayı düzenlemekten vazgeçerek, kendi içerisinde bir düzen aramıştır (İzzetbegoviç, 2012a: 252-255).

Birçok insan tarafından kabul görmüş olan bu iki tek tanrılı din, İzzetbegoviç'in felsefesi boyunca insan mutsuzluğunun altına koyduğu tek taraflı bakışların, iki aşırı zıt kutbun pratikteki yansımalarıdır. İnsanlığı kendi asıl yapısından uzaklaştırarak, ona iyi bir gelecek vaadinde bulunan; ama bunu başaramayan bu iki farklı bakışı birleştiren İslam, bugün birçok yanlış anlamayla kabul edildiği gibi değil, asıl manasına erişildiği zaman, insanın mutluluğa erişeceği inanç şeklidir.

İslam'ın Hristiyanlık ve Yahudilikle benzer noktaları mevcuttur; çünkü İslam, bir yönüyle ruhi diğer yönüyle dünyevidir; ama bu benzerliğin yanında farklılıklarda mevcuttur. İslam'ı, Hristiyanlıktan ayıran şey onun yüzünü dünyaya çevirmiş olmasıdır. Yine yüzünü dünyaya yani maddeye dönmesi ise, Yahudilik gibi maddeci bakış açısına

sahip olan ideolojilerle benzerliğini oluşturur; fakat bunun yanında Yahudilikten farklılığı da mevcuttur. İslam, mistik ve aklın birleşimidir. Mistik olarak başlamış ve devlete uydurularak, yani dünyaya girerek devam etmiştir (İzzetbegoviç, 2012a:257). Hristiyanlıkta İslam da alemin ikiliğini tanır; ancak Hristiyanlığın bunu tek bir boyutu öne çıkararak aşmaya çalışarak saf din kapsamına soktuğu yerde; İslam, insanı öne alarak bu yabancılaşmaya karşı koyar (Özyurt, 2016: 203). Hristiyanlık Hz. İsa'yı, Tanrı'nın oğlu olarak yüceltirken; bunun karşısında yer alan İslam'da, Hz. Muhammed insan olarak karşımıza çıkmaktadır²⁸ (İsra, 17/ 90-91-92-93). Aynı doğrultuda İncil Meryem'i yüceltilirken; İslam da kadın, eş ve anne olarak kendi asıl fonksiyonunda kalmıştır (İzzetbegoviç, 2012a: 258). Yine bu ayrımı rahatça görebileceğimiz bir diğer konu da ikisinin ibadet mekanlarıdır:

“Cami, insanlar için bir yerdir; kilise ise, “Tanrı tapınağı”dır. Camide maksada uygunluk havası vardır; kilise de ise mistik bir hava. Cami daima hadiselerin cereyan ettiği merkezi bir yerde, çarşı içinde ve mahallenin ortasındadır. Kilise ise “yüksekçe” yerler ister. Kilise mimarisi tekellüfü sessizlik, karanlık, yükseklik, uhrevilik vurgulamaya mütemayildir. “İnsanların bir gotik katedrale giderken sanki bambaşka bir aleme girermiş gibi bütün dünyevi dertlerini dışarıda bıraktıkları doğrudur”(Kenneth clark). Camide ise, tam tersine, insanlar namazdan sonra bazı “dünyevi” meseleleri tartışırlar. Aralarındaki fark işte budur.” (İzzetbegoviç, 2012a: 260)

“Kur'an'a göre, Allah insanı yeryüzünde hükmetsin diye yaratmıştır. İncil'e göre ise böyle değildir. İnsan tabiat ve dünya üzerindeki hakimiyetini ancak bilgi ve çalışmakla, yani ilim ve amelle kurabilmiştir. Bununla hukuka ve kanunlara dikkat çekmekte, İslam, yalnız kültürü değil, medeniyeti de istediğini göstermiştir.” (İzzetbegoviç, 2012a: 261) Dini bakımdan kuvvet kullanmaktan kaçınmak mantıklıdır, oysa İslam, boyun eğmek yerine savaşa izin verir. Bu onun dini veya ahlaki yönünün değil, sosyo-politik yönünün bir göstergesidir. Alkolün yasaklanmasında da aynı durum söz konusudur. Alkolün dini açıdan bir zararı yoktur. İslam burada din olarak değil, ilim olarak hareket etmiştir (İzzetbegoviç, 2012a: 263).

İslam, Hristiyanlığa ve Yahudiliğe karşı değildir; aksine onları tamamlayan, ikmal eden bir dindir (Bulaç, 2007: 164). İzzetbegoviç'e göre, bu ikisini(maddecî ve manevî

²⁸ İkbâl konuyu şu sözlerle ifade etmektedir: “Taş üstünde taş bırakmayan ve sonra da kendi halklarının kendilerini insanüstü bir konuma yerleştirerek kendilerini göz boyayıcı yöntemlerle ilahlaştırmak için her taşa putlarını diktiren dünyevi kralların aksine, Hz. Peygamber(sav), her fırsatta, kendi halkına, kendisinin sadece insan olduğunu ve insandan başka bir şey olmadığını anlatmak için bütün yöntemleri denemekten kaçınmamıştı.” (İkbâl, 2013: 40-41)

bakışı) içerisinde barındırması İslam'ın, ayakta kalmasını sağlamaktadır. Eğer devlet, sadece maneviyatı ele alır ve ona yüklenir ise, çağın gerisinde kalarak geriler. Buna İslam tarihi incelendiğinde Sufi Hikmetinde, El-Ezher camii'nin eğitim başarısında olduğu gibi birçok örnek gösterilebilir (İzzetbegoviç, 2013a: 306; İzzetbegoviç, 2012a: 283). Yine bunun karşısında yer alan maneviyatı unutulması, ahlaki bozulma ile ilerlemenin yanında daha büyük sorunları doğurur. İslam'ın içindeki maneviyat onu, materyalist etkilerin altında kalmaktan kurtarıırken, yine içerisinde barındırdığı materyalist kısım onu, dinin aşırılığından kurtarmaktadır. Bu yüzden müslüman memleketlerde Marksist ihtilallerin yokluğu veya başarısızlığı hiç tesadüf değildir (İzzetbegoviç, 2012a: 264). İslamiyet, diğer dinlere karşı olan bir din değildir. Ne Hristiyanlığa ne de Yahudiliğe karşıt değildir; aksine onları tamamlayan, ikmal eden bir dindir.

İzzetbegoviç için, Yahudilik ile İslam ve Hristiyanlık ile İslam arasında benzerliklerin mevcut olmasına rağmen; Hristiyanlık ve Yahudilik arasında böyle bir benzerlik yoktur. Bunlar birbirlerine karşı zıt kutupları oluşturmaktadırlar. Bunun sebebi ise yukarıda zikrettiğimiz gibi birinin tamamen maddeye, diğerinin ise tamamen maneviyata yönelmesidir:

“Yahudilikle birlikte din bir duraklama devresine girmiş, ritüellere ve biçimlere esir olmuş ve nihai sınırlarına ulaşarak yayılma kabiliyetini kaybetmiştir. Onun dahili itici gücü, duruncaya kadar tedricen yavaşlamıştır. Bu kabuğu kırmak üzere Hz. İsa'nın ortaya çıkması gerekiyordu. Onun sözlerinin biçim ve görüntüye karşı gürlemesinin sebebi budur. İlme ve temizliğe karşı olan sözlerinde olduğu üzere bu sözler bazen garip görünebilir (“Mukaddes olanlar ruhta fakir olanlardır”, “Nerede sizin alimleriniz”, “Ellerinizi ve tabaklarınızı yıkıyorsunuz, ruhlarınız ise kirli”). Bu aşırı talepler zahirdeki lafzi anlamlarıyla alınmamalıdır. Aksine onlar hakiki bir inanç adına hiçbir şeyin bulunmadığını gören bir ruhun asil öfkesiydi. Hz. İsa ile birlikte ibre tamamen zıt yöne kaydı. Kendisini, canını kurtarmaya çalışan din, o dönem için harici olan her şeyi, tüm biçim ve ritüelleri reddetti. Allah(cc.), bunun ardından can ile beden, öz ile biçim, ruh ile hukuk, Hz. Musa ile Hz. İsa arasında doğru dengeyi bulan bir elçi gönderdi. Bu, Muhammed(a.s.) idi.” (İzzetbegoviç, 2013a: 332-333)

2.2.2. Düalizm ve İslam

İslam'da hiçbir ibadet sadece manevi boyuta indirgenmemiş, hiçbir dünyevi kurum salt maddi çerçeveye hapsedilmemiştir. Her edim, insanın iki özelliğini de hitap etmektedir (İslam vd. 2016: 269). İzzetbegoviç için, bu birleşimi İslam dininin

şartlarında açıkça görebiliriz. İlk olarak bu birleşimin en güzel ifadelerinden biri İslam'ın şartlarından olan namazdır. Namaz, İslam'ın iki kutuplu birliğinin en mükemmel ifadesidir (İzzetbegoviç, 2012a: 265). “Namazın ruhi kavramı, beden hareketleriyle ifadesini bulur. Vücudun bu hareketlerinin sembolizmi, bizim Allah'a bütün varlığımızla yönelmemizi sağlar.” (Garaudy, 2014c: 35) Bazı İslam dışı inanışlarında, bedeni ihmal etmek ibadette manevi unsur artırır. Oysa İslam da böyle değildir; namaz, abdestsiz, taharetsiz olmaz:

““Allah'ın sevdiği kişiler ruhen ve bedenlen temizlenenlerdir. (Bakara, 2/222) Temizlik imandandır; bu söz ancak İslam'da söylenebilmiştir. Diğer dinlerde bedenin itibarı yoktur.” (İzzetbegoviç, 2012a: 266-267)

Namaz hareketleri ise insan vücudunun birçok noktasını çalıştırarak spor gibi faydalıdır. Bunun yanında özellikle ramazan döneminde kılınan teravih namazları, tıbbi bir gaye gütmektedir. Yine sosyal ve ilmi kazançları da vardır. Mesela namaz vakitleri oruç ve hac'ta olduğu gibi bazı astronomik gerçeklere göre tespit edilmiş bulunmaktadır. Bu ise İslam alemin de, astronominin hızla gelişmesini sağlamıştır (İzzetbegoviç, 2012a: 26).

Namazın sosyal bir yönü de vardır. Hayat insanları ayırır, cami ise onları bir araya getirip kaynaştırarak; ferdiyet ve ayrılığa karşı çıkar. “Cami birlik, beraberlik, eşitlik ve iyi niyet okuludur.” (İzzetbegoviç, 2012a: 267) Bu eşitliğin en güzel resmi; beyaz, zenci, fakir ve zengin demeden tüm insanların beraber oturma fırsatı elde ettiği Cuma namazında ortaya çıkar (İzzetbegoviç, 2012a: 104). İzzetbegoviç için, namazın dünyevi yönü en iyi cuma namazlarında ortaya çıkar. Bu günlerde bütün şehir bu namazlarla toplanır ve hutbe siyasi mesajlar²⁹ teşkil eder. Yani “namaz sadece dua, ibadet değildir. O, eskiden disiplin, birlik ve dayanışma okuluydu ve yeniden bu olmalıdır.” (İzzetbegoviç, 2012b: 36)

İslam'ın şartları arasında yer alan zekatta da bu çift yönlülüğü görebiliriz. Zekat üst seviyelerden akan muazzam bir kıymetler nehri ve aynı zamanda kalpten kalbe, insandan insana irtibat kuran şefkat ve yardımlaşma ruhudur. Burada sadece kasaların değil, gönüllerin açılması da söz konusudur (Erdem, 2015: 640). İzzetbegoviç için zekat, İslam'ın ilk yıllarında kanuni olarak zenginlerden fakirler için alınan bir vergidir

²⁹ Özellikle cumhuriyet sonrası Türkiye'sinin hutbeleri incelendiğinde bu açıkça görülmektedir. (Taslaman, 2013b)

(İzzetbegoviç, 2012a: 268). “Zekat, ekonomik hayatı ruhi hayatla, sosyal yardımlaşmayı imanla bütünleştirir.” (Garaudy, 2014b: 71) İzzetbegoviç’e göre, her sosyal çözüm insani çözümü de kapsamalıdır. Bugün dünyanın birçok yerinde insanlar yetersiz beslenmektedir. Bunun sebebi imkânların yokluğu değil insanların merhametsizliğidir. İslam, burada zekât ile çıkar gütmeyen tamamen ahlakın gerekliliğini yerine getirmektedir. Yoksulluk bir sosyal fenomendir ve zekat buna karşı bir çözüm olduğu için, dünyevi bir yönü içerisinde barındırmaktadır. İslam’ın gayesi zenginliği kaldırmak değil, fakirliği bertaraf etmektir (İzzetbegoviç, 2012a: 269-270). “Zekat, biriktirilmiş servetin, ferdin veya toplumun bencilliklerinin bukağılarını söker ayırır.” (Garaudy, 2014c: 45) İzzetbegoviç, İslam’ın düalizmine namaz ve zekat arasındaki düalizm bağından hareketle dikkat çeker. Namaz ağırlıklı olarak manevi, terbiye edici karaktere sahipken; zekat ağırlıklı olarak sosyal, insana dönük ve toplumsal düzenin bir parçasıdır (Mazı, 2016: 241).

“Tüm İslam iki kutuplu bir birliğin işaretini taşımaktadır.” (İzzetbegoviç, 2012a: 274) Biz bunu İslam’ın beş şartında bir diğeri olan ve İslam’a geçmek isteyenlerin söylemek zorunda olduğu “Kelime-i Şahadette” de açıkça görürüz. Şehadet ile insan ruhi bir dine girdiği için herhangi bir şahitliğe gerek olmamasına rağmen, şahitler huzurunda yapılması, fiilin iki manalı olmasının neticesidir (İzzetbegoviç, 2012a: 274).

Oruçta da bu iki yön mevcuttur. “İslam orucu, hedefleri çeşitli olan ağır bir alıştırmadır. Bir çeşit ibadet olmakla beraber onun, mutlaka pedagojik, tıbbi ve sosyal önemi vardır.” (İzzetbegoviç, 2012b: 36) Bunun yanında oruç, insanın nefsi ve arzuları karşısında köle değil hür oluşunun kanıtıdır ve aynı zamanda da, açların varlığından insanları haberdar ederek sosyal bir görev yüklenmektedir (Garaudy, 2014b: 37).

İslam’ın bir diğer şartı hac’da da, aynı mevzu vardır. Hac dini bir merasim olmasının yanı sıra insanların bir araya gelmesini sağlayarak bir eşitlik ortamı yaratmaktadır. İnsanlar hac’ta hem ibadetlerini yerine getirmiş olur hem de sosyal bir ortama girmiş olur. “Hac, insanların, dünyada hayata geçirilen en büyük ve benzersiz toplantısıdır.” (İzzetbegoviç, 2012b: 36) Bu ortamda bir eşitlik mevcuttur. Esmer veya sarışın hangi ten rengine, hangi ülkeye ait olurlarsa olsunlar, tüm farklılıklardan kurtularak hepsi bir arada aynı ibadetleri gerçekleştirirler. Haccın farzlarından olan ihramı, hac boyunca herkes giyer ve burada hiç kimse bir dilenciye krallık taslayamaz;

herkes aynı kıyafet içinde sürekli herkesin eşit olduğunu zihinde tutar (İzzetbegoviç, 2012b: 37; İzzetbegoviç, 2010: 88).

İzzetbegoviç için, İslam'ın bu iki yönlülüğü kaynaklarında da görülmektedir. Kur'an'ın bütün tefsirleri, hayata başvurmadan anlaşılmasız olduğunu bize göstermektedir. Bu ikilik İslam da önemli bir yere sahip olan şehit kavramında da mevcuttur. “Şehit “Allah'ın yolunda savaşçı”, evliya ve mücahittir. Ruh ve kan birliği, yani aslen değişik iki düzene ait olan iki prensip burada bir arada ve ortadadır.” (İzzetbegoviç, 2012a: 279)

İslam'ın iki yönlülüğünü gösteren diğer bir hususta kutsal kitabı Kur'an-ı Kerim'in bir dinin alışıldık şeklinin dışında, sürekli araştırmayı istemesinde görülmektedir.³⁰ Bir din olarak İslam tabiata dönük, Kur'an ise gözlem ruhuyla dolu bir kitaptır (İzzetbegoviç, 2007: 202). Kur'an-ı takip eden bir Müslüman İslam'ın sürekli araştırmamızı istediğini görmeli³¹ ve bu uğurda hareket etmelidir; böyle bir insan ise cahil olamaz. Namaz, bazı astronomik gerçeklerle belirlenen saatte kılınır ve kıbleye dönme zorunluluğu, arazide yön tayini konusunda çok keskin bir bilgi gerektirir. Oruç yılın belli bir ayında tutulur, gündelik orucun başlangıç ve bitiş saatini belirlemek için de güneşin doğuş ve batış aralarının dakik olarak bilinmesi şarttır. Yine zekat için sayım ve hesap gerekirken, hac için uzun yolculukların yüklediği özellikleri bilmek gerekir. İslam inancının sadece bu beş şartında yer alan bilgi düzeyi bile bir Müslümanın, medeniyetin asgari düzeyine ulaşmasını gerektirirken, Müslümanın cahil olması mümkün değildir (İzzetbegoviç, 2012a: 280; Garaudy, 2014b: 119-120).

İzzetbegoviç'e göre, tarih incelendiğinde açıkça görülecektir ki, bir yönünü tabiata dönmüş din gerilemeye değil büyük ilerlemelere sebep olmaktadır:

“En eski İslami eğitim müesseselerinden biri sayılan ve bunların en büyüğü olan Kahire'deki El-Ezher bazen cami, bazen de üniversite olarak adlandırılmaktadır. Ta başlangıçtan beri umumi bir tedris müessesesidir. Ve ancak en büyük gerileme zamanlarındadır ki, sırf ilahiyatla uğraşmıştır. 1961 senesinde yapılan bir reformla

³⁰ Bakınız: (Kaf, 50/6-7), (Nahl, 16/65), (Bakara, 2/164), (Enfal, 8/22), (Kasas, 28-51), (Rum, 30-8), (Duhan, 44/58), (Nahl, 16-3), (Vakıa, 56/63-68-71)

³¹ “Kur'an'da bilgi edinmeye asla günah nazarıyla bakılmaz. Tam tersine... Kur'an'ın yedi yüz elli ayeti(Kitabın yaklaşık sekizde biri), müminleri incelemeye ve araştırmaya teşvik eder. Böylece de inananlar astronomi, fizik ve biyolojide, yanı sıra da matematikte veya toplumların incelenmesinde, onların gelişmelerinin veya çöküşlerinin araştırılmasında, Allah'ın bize seslenen “ayetlerini” bulur, görür, keşfeder.” (Garaudy, 2014a: 278)

tıp ve teknik fakültelerin de açılmasıyla asıl olan entegral hüviyetine tekrar kavuşmuş oldu.” (İzzetbegoviç, 2012a: 283)

İnsan eksik bir varlıktır, İslam bunu unutmadan buna göre hareket etmektedir ve bu yönüyle insanda, tabiatını aşan vasıflar geliştirme peşinde değildir: “İslam’ın insandan talep ettiği hayat iki koordinat üzerinde durmaktadır: birisi mutluluğa ve kudrete olan meyil; öbürü ahlaken yükselmek, “kendi kendini durmadan yaratmak”tır. Bu eğilimler ancak mantıkta birbirlerine zıttır; gerçek hayatta ise birleşir ve karşılıklı olarak birbirlerine nüfuz eder.” (Düzgün, 2010: 78) İzzetbegoviç, insanın tabiatında bir yönüyle ağır basmasını değil düzen içerisinde bulunmasını sağlamak peşindedir; çünkü “hakiki mutluluk anları kalbin ve aklın uyum içinde olduğu andır.” (İzzetbegoviç, 2013a: 32) “Düalizm en yüksek felsefe değildir; fakat hayatın en yüksek şeklidir.” (İzzetbegoviç, 2012a: 289)

“Bilim veya din değil, bilim ve din; işte İslam bu.” (İzzetbegoviç, 2013a: 247)

SONUÇ

Günümüzde dünya üzerinde devam eden çatışmaları ele aldığımızda bunların neredeyse tamamına yakını, Ortadoğu ve İslam coğrafyalarındadırlar. Aynı zamanda bu çatışmalar iç savaş niteliği taşımaktadırlar. Yine birçok terörizm adı altında toplanan eylem, askeri darbe, mezhep savaşları İslam diniyle özdeşleştirilmiştir. Oysa 20. yüzyılda yaşayarak Müslüman halkların, neden geri kaldığını sebepleriyle gösteren İzzetbegoviç; İslam dininin Müslümanları geri bırakan temel faktör olduğu yönündeki yargının yanlışlığını göstererek, Bosna-Hersek halkıyla birlikte Avrupa'nın ortasında Müslümanlara yönelik yapılan soykırım içerisinde, İslam dininin savaş ahlakını, bu dine inananların kölelik karşısındaki azim ve çabalarını tüm dünyaya göstermiş ve bu kabullerin İslam dinine yüklenmesindeki yanlışlığı gözler önüne sermiştir.

İslam'ın aslının nasıl olması gerektiği üzerine duran İzzetbegoviç, bu uğurda hayatında birçok olumsuzlukla karşı karşıya kalmasına rağmen; üzerinde durduğu İslami prensiplerden vazgeçmeyerek, teoride oluşturmuş olduğu düşüncelerin İslami kabul görmüş bir yaşam içerisinde de varlığını gerçekleştirebileceğini göstermiştir. İslam'ın aslının aranan insan mutluluğu için peşinden gidilmesi gereken yola uygunluğunu gösteren İzzetbegoviç, bugün ki İslam coğrafyalarında yaşanan bu olumsuzlukların üzerine kafa yorarak, İslam coğrafyasının üzerine düşünmesi gerektiği birçok önemli problemi, gözler önüne sermiş ve bunlara çözüm önerileri sunmuştur.

Felsefesini oluştururken insanın asıl yapısını gösteren İzzetbegoviç, insanın yaratılış itibarıyla ruh ve bedenden oluştuğunu göstererek; bugün birçok toplulukta yaşanan problemlerin alt yapısında yatan önemli sebeplerin başında, bu yapının unutulmasını göstermiştir. Bu uğurda gençlik yıllarında yapmış olduğu okumalarla kavramış olduğu Doğu ve Batı felsefe teorilerinin yanlışlıklarını göstermekle kalmamış, bunların pratikte doğurmuş olduğu problemleri örnekleriyle birlikte göstererek kendi felsefesini oluşturmuştur. İnsan, ahlak, düalizm ve İslam kavramları çerçevesinde şekillenmiş olan İzzetbegoviç'in kuramı, eleştirmiş olduğu Doğu ve Batı'dan tamamen koparılmış bir kuram değildir. Onun için hem Doğu hem de Batı gerçeği bir yönüyle yakalamışlardır; fakat tek yönüyle ele almaları teoride ne kadar kusursuz olsalar da, hayat içerisinde insanın düalist yapısını unutmaları yüzünden bu kusursuzluğu kaybetmişlerdir.

Tarih boyunca materyalist ve din zıtlığı içerisinde sürekli çatışan ve yön değişen felsefelerin yanlışlığını gösteren İzzetbegoviç, bu yanlışlardan yola çıkarak üçüncü yol olarak kabul edilen, düalist felsefesini oluşturmuş ve bunu İslam üzerinde somutlaştırarak, insanın bu bakış açısına uygun bir yapıya sahip olduğunu göstermiştir. Onun için bu zıt kutupların pratik hayatta yansımaları olan, Hristiyanlığın sürekli ruha hitap ettiği ve bedeni unuttuğu yerde, Yahudilik buna zıt bir şekilde bu dünyaya bedene önem vererek ruhu unutmuştur. Bu bakışları tek tek ele alarak çürütmeye ve kendi felsefesine temel oluşturmaya çalışan İzzetbegoviç, bu iki farklı yaklaşımı İslam üzerinde bir bütünlüğe ulaştırmıştır. Bu yönde düalist yapıyı, İslam içerisinde ibadetlerden diğer kabullere kadar her kısımda örnekleriyle göstererek; İslam Felsefesinin bu bakışı sağladığı dönemlerde hem manevi hem de maddi ilerleme sağladığını savunmuş ve bugün Müslüman halklarda var olan bu durumu İslam'ın asıl yapısının unutulmasında görmüştür. Yine bunun yanında İslam'ın dışında var olan ve bu çift kutbu içerisinde barındıran her kabulün gerekli ilerlemeyi sağlayarak, insanın aradığı mutluluğu sağlayacağı üzerinde durarak evrensel bir düşüncenin savunuculuğunu yapmıştır.

Çalışmamızın başından beri göstermeye çalıştığımız İzzetbegoviç'in düşünce dünyası, Doğu ve Batı'yı bünyesinde barındıran bütüncül bir bakış açısına sahiptir. Gençlik yıllarında başlamış olduğu düzenli okuma alışkanlığı onun, hem Batının hem de Doğunun önemli görüşlerine hakim olmasını sağlamıştır. Bununla yetinmeyen İzzetbegoviç, bu düşünce sistemlerinin doğrularını ve yanlışlarını kavrayarak; inanmış olduğu İslam dininin asıl manasının, bu farklı düşünce sistemlerinin doğrularını içerisinde barındırdığını kabul etmiş ve Doğu ile Batıyı içerisinde barındıran bütüncül bir bakış açısı ile kendi felsefesini oluşturmuştur. Onun oluşturmuş olduğu bütüncül bakış açısı, materyalist bakışın yıllarca yüceltmış olduğu bilimi ve bunun karşısında tarih boyunca yer alan dinin maneviyatçı yaklaşımının üzerinde durduğu ahlaki ve kültürel birikimi bir bütün olarak bünyesinde barındırmakla, insanlığın varlığı boyunca aramış olduğu mutluluğun yolunu İslam'ın asıl manası üzerinde göstermiştir. Kendi hayat çizgisini de inanmış olduğu İslam ilkeleri çerçevesinde şekillendirerek; özellikle ahlak üzerine sergilemiş olduğu tutum ve davranışları ile felsefesinde savunmuş olduğu İslam inancının, aranan mutluluk yolunda en ideal yol olduğunu kanıtlamıştır.

İzzetbegoviç, felsefesinde İslam'ı bu şekilde ele alarak; bugün ki Müslüman toplumların geri kalmasının altında yatan sebebin, birçok kişinin düşündüğü şekilde İslam olmadığını göstererek; Müslüman toplumların kabul ederek peşinden gitmeye çalıştığı gerçekten, gün ve gün uzaklaştıklarını göstermiştir. Bu yönde onun felsefesinin özellikle Müslüman toplumların geri kalma sebeplerini ve bu durumdan kurtulma yollarını göstermiş olduğu metinlerinin, önemi kavranmalı ve tüm Müslüman ülkelerde gerekli ilgiyi görmesinde, atılması gereken adımlar atılmalıdır.

Ülkemizde 1980 sonrası yavaş yavaş tanınmaya başlayan İzzetbegoviç düşüncesinin, halen daha yeterli ilgiyi görmemesi ve hatta birçok insan tarafından adının bile hiç duyulmaması çok üzücü bir durumdur. Özellikle yakın dönemde Müslümanlığın Avrupa'da yok edilmesinin karşısında dimdik ayakta duruşu ile tüm Müslümanların hafızasında önemli bir yer edinmesi gereken bir kişilik olarak; bugün birçok üniversite mezunu insanın, düşünce dünyasını bırak bu önemli kişiliğin tarihteki öneminden bihaber olması, ülkemizin bu konuda ne durumda olduğunu göstermektedir. Her ne kadar son yıllarda bu konu üzerine önemli çalışmalar yapılmış olsa da, bu çalışmaların diğer birçok basit olay karşısında sönük kalması; ülkemizde İzzetbegoviç düşüncesinin, yakın zaman içerisinde öneminin kavranmasının zor olduğunu göstermektedir. Bu üzücü durum karşısında, bir kişi bile olsa bu tür çalışmalar sayesinde, bu önemli düşünce yapısıyla tanışma fırsatı bulacaksa bu bizim için önemli bir başarıdır ve çalışmalar devam etmelidir.

KAYNAKÇA

- Ademi, Rahman (2016). “Aliya İzzetbegoviç’in Eserlerinde Tarih’in Değerlendirilmesi”, *Bilgemiz Aliya İzzetbegoviç*. Hece, Sayı: 229, Ankara
- Akdemir, Abamüslüm (2010). *İnsan Felsefesi*. İstanbul: Birey Yayıncılık.
- Akın, Mahmut H (2010). “Aliya İzzetbegoviç’in Entelektüel Mirası”, *Uluslararası Aliya İzzetbegoviç Sempozyumu*. (11-12 Ekim 2008). (Editör: Ömer Hakan Özalp, Kenan Gültürk). İstanbul: Etkin Ajans.
- Akın, Mahmut H - Karaarslan Faruk (2014). *Özgürlük Mücadelesi ve İslam Düşünürü Aliya İzzetbegoviç*. İstanbul: Pınar Yayınları.
- Altuntaş, Halil - Şahin, Muzaffer (2004). *Kur’an-ı Kerim Meali* (6. Basım). Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Aral, Berdal (2010). “Bosna Savaşı ve Uluslararası Hukuk”, *Uluslararası Aliya İzzetbegoviç Sempozyumu*. (11-12 Ekim 2008). (Editör: Ömer Hakan Özalp, Kenan Gültürk). İstanbul: Etkin Ajans.
- Aydın, Mustafa (2013). “Aliya İzzetbegoviç’te Ütopya ve Dram”, *Vefatının 10. Yılında Aliya İzzetbegoviç Doğu Batı Arasında İslam Birliği İdeali Sempozyumu*. (26 Ekim 2013). (Editör: Merve Akkuş Güvendi). İstanbul: Üsküdar Belediyesi ve İlmi Editör Derneği.
- Bayram, Fatih (2016). “Rahman Suresi’nin İkileminde ve Komünizmin Pençesinde Bir “Orman İşçisi”: Aliya’nın Çocukluk ve Gençlik Yılları”. *Bilgemiz Aliya İzzetbegoviç*, Hece, sayı: 229, Ankara.
- Belada, Ahmet (2016). “Erdemli Bir Devlet Adamı Olarak Aliya”. *Bilgemiz Aliya İzzetbegoviç*, Hece, sayı: 229, Ankara.
- Bulaç, Ali (2007). *Aliya’da Din Algısı*. İlem Yıllık, Sayı: 2, İstanbul.
- Çengiç, Hasan (2016). “İzzetbegoviç’in Hapishane Arkadaşı ve Dostu Hasan Çengiç’le Konuşma”. *Bilgemiz Aliya İzzetbegoviç*, Hece, sayı: 229, Ankara.
- Byrson, Bill (2005). *Hemen Her Şeyin Kısa Tarihi*. (2. Basım). (çev. Handan Balkara). İstanbul: Boyner Yayınları.

- Cevizci, Ahmet (2011). *Felsefe Tarihi*. (3. Basım). İstanbul: Say Yayınları.
- Cizreli, Bahattin (2016). “Aliya ve Bir Arada Yaşamak”. *Bilgemiz Aliya İzzetbegoviç*, Hece, sayı: 229, Ankara.
- Cordanoğlu, Hasan (2016). “Doğu İle Batı Arasında Yaralanmış Bilinç; Aliya”. *Bilgemiz Aliya İzzetbegoviç*, Hece, sayı: 229, Ankara.
- Çubukçu, İbrahim Agah (1967). *İslam Felsefesinde Allah'ın Varlığının Delilleri*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- Çüçen, A. Kadir (2012). *Bilgi Felsefesi* (4. Basım). İstanbul: Sentez Yayıncılık.
- Çüçen, A. Kadir – Erkızan H. Nur (2013). *Antik Çağ ve Orta Çağ Felsefesi Tarihi*. Ankara: Sentez Yayıncılık.
- Düzgün, Şaban Ali (2010). “Aliya ve Kurucu İrade Olarak İslam”. *Uluslararası Aliya İzzetbegoviç Sempozyumu*, (11-12 Ekim 2008). (Editör: Ömer Hakan Özalp, Kenan Gültürk). İstanbul: Etkin Ajans.
- Eliaçık, R. İhsan (2012). *Aliya İzzetbegoviç*. (4. Basım). (İstanbul: İlke Yayıncılık.
- El-İdrisi, Ebuzeyd El-Mukri (2016). “Mağrib’den Maşrik’a Aliya İzzetbegoviç”. *Bilgemiz Aliya İzzetbegoviç*, Hece, sayı: 229, Ankara.
- Erbaş, Mehmet Akif (2016). “İgman Dağı Gibi Adam Aliya İzzetbegoviç”. *Bilgemiz Aliya İzzetbegoviç*, Hece, sayı: 229, Ankara.
- Erdem, G. Haluk (2015). “Aliya İzzetbegoviç”. *Doğu’dan Batı’ya Düşüncenin Serüveni*. (Editör: Bayram Ali Çetinkaya). İstanbul: İnsan Yayınları.
- Erkilet, Alev (2015). “Aliya İzzetbegoviç”. *Doğu’dan Batı’ya Düşüncenin Serüveni*. (Editör: Bayram Ali Çetinkaya). İstanbul: İnsan Yayınları.
- Ertürk, Mustafa (2016). “Sınır ya da Arada Düşünce: Aliya İzzetbegoviç”, *Bilgemiz Aliya İzzetbegoviç*, Hece, sayı: 229, Ankara.
- Göka, Erol (2016). “Aliya, Her Geçen Gün Daha Çok Anlayacağız Seni!”. *Bilgemiz Aliya İzzetbegoviç*, Hece, sayı: 229, Ankara.
- Göktürk, İsmail (2016). “Çiçek Ülkenin Çiçek Şehitleri: Srebrenitsa Katliamı”. *Bilgemiz Aliya İzzetbegoviç*, Hece, sayı: 229, Ankara.

- Halilbegoviç, Nihad (2016). “Sivil Savunma Başkanı Nihad Halilbegoviç İle Konuşma”. *Bilgemiz Aliya İzzetbegoviç*, Hece, sayı: 229, Ankara.
- Hasaneyn, Fatih Ali (2016). “İzzetbegoviç’in Dostu Fatih Ali Hasaneyn İle Konuşma”. *Bilgemiz Aliya İzzetbegoviç*, (Çev.: Elvan Büşra Yenigün). Hece, sayı: 229, Ankara.
- Jesenkovic, Amina Siljak (2013). “İslam Birliği İdealine Mülhem Genç Müslümanlar Örgütü ve Kadın Kolu”. *Vefatının 10. Yılında Aliya İzzetbegoviç Doğu Batı Arasında İslam Birliği İdeali Sempozyumu*, (26 Ekim 2013). (Editör: Merve Akkuş Güvendi). İstanbul: Üsküdar Belediyesi ve İlmi Editör Derneği.
- Ferry, Luc (2013). *Gençler İçin Batı Felsefesi*. (4. Basım). (Çev.: Devrim Çetinkasap). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Garaudy, Roger - Bercavi Faik (2012). *İslamiyet ve Sosyalizm*. (Çev.: Hasan Erdem). İstanbul: Rebeze Kitaplığı.
- Garaudy, Roger (2014b). *Geleceğimizde İslam Var*. (2. Basım). (Çev.: Cemal Aydın). İstanbul: Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları.
- Garaudy, Roger (2014c). *İslam’ın Aynası Camiler*. (2. Basım). (Çev.: Cemal Aydın). İstanbul: Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları.
- Garaudy, Roger (2014a). *Endülü’s’te İslam Düşüncenin Başkenti Kurtuba*. (Çev.: Cemal Aydın). İstanbul: Türk Eğitim Vakfı Yayınları.
- Gökberk, Macit (1993). *Felsefe Tarihi*. (2. Basım). İstanbul: Remzi Kitapevi.
- Göktürk, İsmail (2016). “Çiçek Ülkenin Çiçek Şehitleri: Srebrenitsa Katliamı”. *Bilgemiz Aliya İzzetbegoviç*, Hece, sayı: 229, Ankara.
- Işık, Vahdettin (2016). “Doğu ve Batı Arasında İslam Kitabından Hareketle Bazı Mülahazalar”. *Bilgemiz Aliya İzzetbegoviç*, Hece, sayı: 229, Ankara.
- İbrahimi, Nexhat (2016). “Prizren Medresesi Prizsen, Kosova”, *Bilgemiz Aliya İzzetbegoviç*. (Çev.: Ercan Muharremi). Hece, sayı: 229, Ankara.
- İkbal, Muhammed (2014). *İslam’da Dini Düşüncenin Yeniden İnşası*. (3. Basım). (Çev.: Rahim acar). İstanbul: Timaş Yayınları.

- İkbal, Muhammed (2013). *İslam Düşüncesi*. (4. Basım). (Çev.: Yusuf Kaplan). İstanbul: Külliyyat Yayınları.
- İmamoviç, Nurudin (2016). “İzzetbegoviç’in Koruması Nurudin İmamoviç ile Konuşma”. *Bilgemiz Aliya İzzetbegoviç*, Hece, sayı: 229, Ankara.
- İsakoviç, Zehrudin (2016). “Aliya İzzetbegoviç 1925-2003 Biyografisi”. *Bilgemiz Aliya İzzetbegoviç*, Hece, sayı: 229, Ankara.
- İslam, Bahadır (2016). “İnsan Olmak, İnsan Kalmak”. *Bilgemiz Aliya İzzetbegoviç*, Hece, sayı: 229, Ankara.
- İslam, N.C. Yıldız, İ. Şafak, O. (2016). “Orta Yol”, *Bilgemiz Aliya İzzetbegoviç*. Hece, sayı: 229, Ankara.
- İzzetbegoviç, Aliya (2007). *Köle Olmayacağız*. (Çev.: Feridun Terzioğlu). İstanbul: Fide Yayınları.
- İzzetbegoviç, Aliya (2010). *Konuşmalar*. (13. Basım). (Çev.: Fatmanur Altun, Rıfat Ahmetoğlu). İstanbul: Klasik Yayınları.
- İzzetbegoviç, Aliya (2012a). *Doğu Batı Arasında İslam*. (4. Basım). (Çev.: Salih Şaban). İstanbul: Yarın Yayınları.
- İzzetbegoviç, Aliya (2012b). *İslami Yeniden Doğuşun Sorunları*. (4. Basım). (Çev.: Rahman Ademi). İstanbul: Fide Yayınları.
- İzzetbegoviç, Aliya (2013a). *Özgürlüğe Kaçışım*. (14. Basım). (Çev.: Hasan Tuncay Başoğlu). İstanbul: Klasik yayınları.
- İzzetbegoviç, Aliya (2013b). *Tarihe Tanıklığım*. (8. Basım). (Çev.: Alev Erkilet, Ahmet Demirhan, Hanife Öz). İstanbul: Klasik yayınları.
- İzzetbegoviç, Aliya (2014). *İslam Deklarasyonu*, (Çev.: Rahman Ademi). İstanbul: Fide Yayınları.
- İzzetbegoviç, Bakir (2010). *Uluslararası Aliya İzzetbegoviç Sempozyumu*, (11-12 Ekim 2008). (Editör: Ömer Hakan Özalp, Kenan Gültürk). İstanbul: Etkin Ajans.
- Jerkoviç, Ademir (2007). *Bir Diplomat ve Siyaset Adamı Olarak Aliya İzzetbegoviç*, İlem Yıllık, Sayı: 2, İstanbul.

- Kala, Muhammet Enes (2016). “İzzetbegoviç ve Sartre’da Tek Kavram İki Pergel: iki Farklı Özgürlük Tasavvuru”. *Bilgemiz Aliya İzzetbegoviç*, Hece, sayı: 229, Ankara.
- Karaarslan, Faruk (2010). *Entelektüel Üzerine Eleştirel Bir Çalışma: Aliya İzzetbegoviç Örneği*. (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi). Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2010.
- Karaarslan, Faruk (2013). “Medeniyet Tartışmalarına Antiütopyacı Bir Yaklaşım: Aliya İzzetbegoviç Örneği”. *Vefatının 10. Yılında Aliya İzzetbegoviç Doğu Batı Arasında İslam Birliği İdeali Sempozyumu*, (26 Ekim 2013). (Editör: Merve Akkuş Güvendi). İstanbul: Üsküdar Belediyesi ve İlmi Editör Derneği.
- Karaarslan, Faruk (2016). “Aliya İzzetbegoviç’in Düşüncesinde Kadın ve Aile”. *Bilgemiz Aliya İzzetbegoviç*, Hece, sayı: 229, Ankara.
- Kasumagiç, İsmet (2016). “Genç Müslümanlar’dan İsmet Kasumagiç İle Konuşma”. *Bilgemiz Aliya İzzetbegoviç*, Hece, sayı: 229, Ankara.
- Kierkegaard, Soren (2014). *Korku ve Titreme*. (Çev.: Nur Beier). İstanbul: Pinhan Yayıncılık.
- Koç, Turan (2016). “Aliya İzzetbegoviç’e Göre Dünya Görüşü ve Sanat”. *Bilgemiz Aliya İzzetbegoviç*, Hece, sayı: 229, Ankara.
- Koçak, Mehmet (2010). “Tanıdığım Aliya’dan Öğrendiklerim”, *Uluslararası Aliya İzzetbegoviç Sempozyumu*. (11-12 Ekim 2008). (Editör: Ömer Hakan Özalp, Kenan Gültürk). İstanbul: Etkin Ajans.
- Lange, Friedrich Albert (1998). *Materyalizmin Tarihi ve Günümüzde Anlamının Eleştirisi* (1. Cilt). (Çev.: Ahmet Arslan). İstanbul: Sosyal Yayınları.
- Latic, Cemalettin (2010). “Bir Devlet Adamı Olarak Aliye İzzetbegoviç”. *Uluslararası Aliya İzzetbegoviç Sempozyumu*. (11-12 Ekim 2008). (Editör: Ömer Hakan Özalp, Kenan Gültürk). İstanbul: Etkin Ajans.
- Mazı, Raci (2016). “Ütopyanın Çöküşü, Dinin Yükselişi Aliya İzzetbegoviç”. *Bilgemiz Aliya İzzetbegoviç*, Hece, sayı: 229, Ankara.

- Mulaosmanoviç, Admir (2016). “Aliya İzzetbegoviç’in Duruşu”. *Bilgemiz Aliya İzzetbegoviç*, Hece, sayı: 229, Ankara.
- Neimarlija, Hilmo (2010). ““Üçüncü Yol” Tezi”, *Uluslararası Aliya İzzetbegoviç Sempozyumu*. (11-12 Ekim 2008). (Editör: Ömer Hakan Özalp, Kenan Gültürk). İstanbul: Etkin Ajans.
- Ocaktan, Orhan (2016). “Devlet Adamı Olarak Aliya İzzetbegoviç”, *Bilgemiz Aliya İzzetbegoviç*, Hece, sayı: 229, Ankara.
- Öztürk, Hacer (2016). “Yıldızın Altında Yatan Adam”, *Bilgemiz Aliya İzzetbegoviç*, Hece, sayı: 229, Ankara.
- Özyurt, Cevat (2016). “İki Dünya Arasında İnsan: Aliya İzzetbegoviç’in Din Kuramı ve İslam Yorumu”. *Bilgemiz Aliya İzzetbegoviç*, Hece, sayı: 229, Ankara.
- Peyanoviç, Mirko (2016). “Siyasetçi ve Devlet Adamı Mirko Peyanoviç İle Konuşma”. *Bilgemiz Aliya İzzetbegoviç*, Hece, sayı: 229, Ankara.
- Politzer, Georges (2013). *Felsefenin Temel İlkeleri*. (Çev.: Hasan İlhan). Ankara: Alter Yayıncılık.
- Sarı, Ahmet (2016). “Aliya İzzetbegoviç’in “İhlas Ahlakı”yla Immanuel Kant’ın “Ödev Ahlakı” Üzerine”. *Bilgemiz Aliya İzzetbegoviç*, Hece, sayı: 229, Ankara.
- Störig, Hans Joachim (2000). *İlkçağ Felsefesi Hint Çin Yunan*. (2. Basım). (Çev.: Ömer Cemal Güngören). İstanbul: Özgün Ajans.
- Stroll, A. A., Long, A. A., Bourke, V. J. & Campbell, R., (2014). *Etik Kuramları* (3. Basım). (Çev.: Mehmet Türkeri). Antalya: Lotus Yayınevi.
- Şeriatî, Ali (2013). *İnsan*. (4. Basım). (Çev.: Şamil Öçal). Ankara: Fecr Yayınları.
- Tarnas, Richard (2014). *Batı Düşüncesi Tarihi*. (2. Cilt). (2. Basım). (Çev.: Yusuf Kaplan). İstanbul: Külliyyat Yayınları.
- Taslaman, Caner (2013a). *Evrîm Teorisi, Felsefe ve Tanrı*. (10. Basım). İstanbul: İstanbul Yayınevi.
- Taslaman, Caner (2013b). *Küreselleşme Sürecinde Türkiye’de İslam*. (4. Basım). İstanbul: İstanbul Yayınevi.

- Taşkın, Ali – Becermen, Metin (2013). *Rönesans, Yeniçağ ve 19. Yüzyıl Felsefesi Tarihi*. (2. Basım). Ankara: Sentez Yayıncılık.
- Tiryakioğlu, Zübeyde (2016). “Aliya İzzetbegoviç’in Osmanlı ve Türkiye’ye Ait Düşünceleri”. *Bilgemiz Aliya İzzetbegoviç*, Hece, sayı: 229, Ankara.
- Trnka, Kasim (2010). “Aliya İzzetbegoviç; Bosna Hersek’in Devlet Olma Mücadelesi Paradigması”. *Uluslararası Aliya İzzetbegoviç Sempozyumu*, (11-12 Ekim 2008). (Editör: Ömer Hakan Özalp, Kenan Gültürk). İstanbul: Etkin Ajans.
- Tuna, Fahri (2016). “Aliya; Cennet Yüzlü Bilge”. *Bilgemiz Aliya İzzetbegoviç*, Hece, sayı: 229, Ankara.
- Uğurlu, Yaşar (2016). “Doğu’nun Çocuğu Batı’nın Münevveri Aliya İzzetbegoviç”. *Bilgemiz Aliya İzzetbegoviç*, Hece, sayı: 229, Ankara.
- Ulukütük, Mehmet (2016). “Ahlak İle Siyaset Kıskaçında Dünya Görüşünün Pratikteki Aynası: İzzetbegoviç’in Siyasal Ontolojisinde Düalizm Karşısında Bütünlük Arayışı”. *Bilgemiz Aliya İzzetbegoviç*, Hece, sayı: 229, Ankara.
- Ülken, Hilmi Ziya (2001). *Ahlak* (2. Basım). İstanbul: Ülken Yayınları.
- Ünal, Halil (2016). “Adil Savaş İle Adaletsiz Barış Arasında Aliya İzzetbegoviç”. *Bilgemiz Aliya İzzetbegoviç*, Hece, sayı: 229, Ankara.
- Yorulmaz, Hüseyin (2015). *Bilge Lider Aliya İzzetbegoviç*. İstanbul: Hat Yayınevi.

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler	
Adı Soyadı	Musab Akçay
Doğum Yeri ve Tarihi	Pazaryolu/ 30.05.1991
Eğitim Durumu	
Lisans Öğrenimi	Atatürk Üniversitesi/ Edebiyat Fakültesi/ Felsefe Bölümü
Yüksek Lisans Öğrenimi	Atatürk Üniversitesi/ Sosyal Bilimler Enstitüsü/ Felsefe Tarihi Anabilim Dalı
Bildiği Yabancı Diller	-
Bilimsel Faaliyetleri	-
İş Deneyimi	
Stajlar	-
Projeler	-
Çalıştığı Kurumlar	İspir Anadolu Lisesi'nde Öğretmen
İletişim	
E-posta Adresi	musab_akcay1991@hotmail.com
Tarih	15.08.2016